

Բրիտանիա
Զրաշխարհ

1909թ

9(47.925)

Բ - 93

999

2802

9(47.925)

Բ - 93

Քրիստափորի Յիսատակի

5999

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1909

20.08.2013

17004

18 NOV 2011

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

→→→→→←←←←←

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Ա.

Քրիստափոր Միքայելեան — «Մեր Քրիստափորը», ինչպէս յարգանքով, հպարտութեամբ ու գոգոգով կը կոչէին զինքը իր աշակերտներն ու հայ մտերիմները և այն եւրոպացի բարեկամները, որոնց ան պատիւ բրաւ իր ամենաթանկագին խոնրէն բան մը վստահելու — ան, Քրիստափոր Միքայելեան, մեռաւ Սօֆիայի մօտերը, 1905-ի ապրիլին, ողբերգական հանդամանքներու մէջ, այնպիսի ժամու մը, նման իր կարճատե կեանքի բոլոր ժամերուն, երբ ան՝ ինչպէս միշտ, անյայտութեան մէջ ու լռելեայն, կը կուէր յեղափոխական գործը:

Եւ ի՞նչ վաղանցուկ մահկանացուէն ետքը գաղափարները կենդանի չհնային, կորուստը անդամանելի պիտի բլբար յեղափոխութեան և հայկական դատին համար: Սակայն գաղափարները այնպիսի զօրութեամբ էին մարմնացած անոր անձնաւորութեան մէջ և այն տեսակ շատա-

481-2002

ւիզներ ավուած, որ իր անցյալտանալէն ետքն ալ անոնք
կ'ապրին հաւատարիմ յիշուլութիւններու մէջ և՛ ի հար-
կին՝ մեզմէ իւրաքանչիւրին կը ներշնչեն կորով՝ շարու-
նակելու անոր աշխատանքը, այնպէս՝ ինչպէս ինքը կը
ցանկար, և ժամանակի պահանջին համաձայն՝ իրական-
նացնելու անհրաժեշտ ձեռնարկներն ու ծրագիրները:

Քրիստոսոփոր Միքայէլեան, («Մեր Քրիստոսոփորը»): Եր-
բէք չպիտի մոռնամ աշնանային այն օրը, 1900 թւին,
երբ ան ինձի այցելութեան եկաւ՝ «Pro Armenia»-ի
հրատարակութիւնէն քանի մի ամիս առաջ, Բուրգոնի
մէկ փոքրիկ գիւղին մէջ: Թէև անձանօթ՝ իր առաջին
խօսքերով և առաջին հայեացքով՝ ան տիրադար իշխեց
իր խօսակցին:

Այդ փոքրիկ թուլակազմ մարդը, չփոթ քալած-
քով, որ՝ հակառակ իր ալեխառն մազերուն՝ դեռ տա-
րիքաւոր չէր և պահպանած էր մանկական աչքերու յըս-
տակութիւնը, կը խօսէր ճայտով մը՝ միաժամանակ մեղմ ու
խուսող, համոզիչ ու հրամայական: Իր տփոգն կերպա-
րանքը, հիւժւած՝ երկար, անանձնական տառապանքէն,
ցաւագնօրէն կը յայտնէր, որ ան զգացած ու կրած է իր
հալածական և մարտիրոսացած բոլոր եղբայրներուն տան-
ջանքները և արիւնշտած էր անոնց բոլոր վէրքի-
րով ու լաշած անոնց բոլոր արցունքով: Սակայն այդ
դէմքը, կ'ըսէր նաեւ, որ ինքը անոնցմէ չէ, որոնք կ'ընկ-
ճին տանջանքի առջև. ու իրեններու դէմ գործւած
ամէն մէկ ոճիւր կ'արծարծէր անոր մէջ հաստատուն վճռա-
կանութիւն բնաւ չենթարկելու դառն ճակատագրին և
պատրաստել աւելի լաւ օրեր՝ արամադրելի բոլոր միջոց-
ներով, սկսած ամենախաղաղամբոս և խորաթափանց բա-
նականութիւնէն, մինչև անխուսափելի բռնադատումը,
երբ այլևս ուրիշ միջոց չկայ:

Եւ այնտեղ, խաղաղ հովիտի բարձրութեան վրայ,
ուր իրիկեան մուծը կ'իջնէր եղեկեղիկ անտառներուն և
արդէն մերկ դաշտներուն վրայ, Միքայէլեանի հոգին գրոշ-
մըւեց իմ մէջս: Եւ սակէ ի վեր, մօտ ըլլար ան թէ հե-
ռու, ես հայկական դատի նկատմամբ ոչ մէկ բան գրեցի,
ոչ մէկ բան ըրի, առանց ես ինձի հարցնելու, թէ ի՞նչ
կը մտածէր արդեօք ան՝ այս խօսքի, այս նախադասու-
թեան, այս գործ մասին...

Ահա իր կեանքը՝ շատ համառօտակի: 1859-ին ծնած
է, Կովկասի գիւղի մը մէջ, վերին Ագուլիս, պատմա-
կան յիշատակներով հարուստ հին Արարատեան նահան-
գը, Մասիսի դիմաց, զոր Արարատ կը կոչեն արեւմտեան-
ները, Արաքսի մօտ, որ հայկական գետերուն նահապետն
է, և մանկութիւնը անցուց հայրենի ջրերու և առասպե-
լական լեռներու միջև:

Շրջապատուած պարտէզներով, այգեւէտ, լաւ ոռոգ-
ւած՝ Ագուլիսը ուղեւորներուն կը շնորհէ յանկարծադէպ
հրապոյր մը իր գեղածիծաղ տուններով և մաքուր փո-
ղոցներով, տեսակ մը սքանչելի քարքարուտ չրջապատի
մէջ: Հազւադէպ սքանչելիք նոյնպէս՝ իր մ'աւուր կրթ-
թութեամբն ալ. — գիւղացիները՝ ուսում առած, ուրիշ
հայ գիւղերու չափ և թերեւս աւելի: Ամենքը գիտեն թէ
ամենազարգացած, լաւագոյն հայերը ինչպիսի յափշտա-
կութեամբ նւիրեցան ժողովրդական կրթութեան գոր-
ծին, նոյնիսկ տարբական դպրոցներու պաշտօնեաներու
խումբերը բաղկացած էին լաւագոյն մարդոցմէ, զրէթէ
բոլորն ալ ուշխարհական, գերազոյն՝ հսկողութեան տակ
էջմիտման կաթնօղիկովն, որ պատասխանատու է ձարի
կառավարութեան...:

Իւրաքանչիւր գիւղ, ինչպէս Ագուլիսը, եւրօպա-
կան կրթութեան կեդրոնն էր: Քրիստոսոփորի հայրը, որ

երկրագործ էր, տարրական դպրոց դրաւ զինքը, և երախանս դուրսը տրվածը կը լրացնէր ընտանիքի կիսանաճապետական բարքերու շրջանին մէջ: Երբ ան 11 տարու եղաւ, անկեցիները մեծ որոշում մը տւին, — բաժնուիլ իրմէն՝ որպէսզի ան կարողանայ Թիֆլիսի մէջ միջնակարգ ուսում ստանալ. ճանապարհորդութիւնը երկար էր, տարն օր, որովհետեւ ոչ երկաթուղի կար, ոչ կառք: Եւ այս ուղևորութիւնը իբրեւ կարևոր դէպք մը հանդիսացաւ իր մօտաւորներուն և ամբողջ գիւղին համար, ինչպէս պիտի բլար, երբ մէկը երթար համալսարան կամ Եւրոպաց, աւելի ազատ և աւելի քաղաքակիրթ:

Աշակերտ Թիֆլիսի ուսուցչական դպրոցի՝ Քրիստափոր Միքայէլեան, շնորհիւ իր հոգեկան կազմի, որ բաց էր ամէն նոր գաղափարներու և ամէն անհրաժեշտ վճիռներու ստիճ, յարեցաւ սուս նորաձիլ յեղափոխութեան և ընկերվարական շարժման: Յետոյ երբ աւարտման վկայական ստացաւ, վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ իբրեւ դպրոցական ուսուցիչ, և այն ատեն՝ երբ աշակերտներուն տարրական գիտութիւններ կ'աւանդէր, իր ընկերներն ու իրմէ տարիքաւորներն ալ մասնակից կ'ընէր այն գեղեցիկ մտքերուն, որ ինքը իւրացուցած էր. և այն օրերնէ տնա սկսաւ իր պրօպագանդը ժողովրդի մէջ:

Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ ծանր դէպք մը: 1885-ին բիրտ ուռսացումը յաջորդեց նախկին համբերողութեանը. — առաջին անգամ ուռս կառավարութիւնը փակեց բոլոր հայ դպրոցները և աջակցող հազարաւոր երախաներ՝ տղայ-աղջիկ՝ զրկեցան ուսումէ: Անձնական փորձով գիտեմ թէ ինչքան վառ է հայ փոքրիկներու ուսնելու տենչը, մասնաւոր ժողովրդական խաւերու մէջ: Ազուլիսի և ուրիշ բազմաթիւ գիւղերու տղաքը՝ դպրոցէ զրկւած՝ արցունք կը թափէին տանը և փողոցներու

մէջ, իսկ զայրացած ընտանիքները արդէն նստված կը կարդային ձարի բռնակալութեան: Քրիստափոր Միքայէլեան խորապէս ցնցեցաւ անցած-դարձածէն, իր բուրբ տեսածէն, և ինքը՝ որ ուսական յեղափոխութեամբ ոգևորւած էր, ամբողջապէս նախընդգու հայկական դատին:

Ան վճռեց նախ լրացնել իր ուսումը և դպրոցներու փակումէն ետքը գնաց Մոսկուա, ուր ան նախընդգու մասնաւորապէս քաղաքամոտեութեան և ընկերաբանական ուսումնասիրութեան և իսկամուտ եղաւ Մարքսիզմի բարձր տրամախօսութեան: Միեւնոյն ժամանակ ան հիմնեց հայ ուսանողներու շրջան մը, ուր բոլորը կը պատրաստէին ապագայ գործունէութեան և իր պարզութեամբ, վարդապետութիւններու լայնութեամբ և անընկճելի եռանդով ան ձեռք բերաւ իր ընկերներուն մէջ զիւրաւ ընդունելի և հաւանելի հեղինակութիւն: Կովկաս վերադարձաւ 1888-ին, այն միջոցին, երբ թիւրկաս վերադարձաւ 1888-ին, այն միջոցին, երբ թիւրքահայերու ինքնաստ կը խմորէր մոտաւորական և յեղափոխական շարժում մը: Անմիջապէս նետեցաւ ան այդ հոսանքին մէջ և քանի մը ընկերներու հետ՝ առաջադրեց հիմնել յեղափոխական մեծ կուսակցութիւն մը — Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, ունենալով իբրեւ օրկան «Դրօշակ»ը:

Շարունակ տասը տարի՝ Կովկասի մէջ, ամէն տեսակ նեղութիւններով շրջապատւած, Դաշնակցութեան սակ նեղութիւններով անգամ Թիֆլիսի մէջ բանհոգին եղաւ ան: Առաջին անգամ Թիֆլիսի մէջ բանտարկւելով, տարի մը Բեսարաբիա աքսորւելով, և 1895-ին կրկին Բագու բանտարկւելով նախընդգու հայկական դատին բոլոր այն դադարի ժամերը, որ սուս ոտականութիւնը անոր կուտար խուզարկութեան, բանտի և աքսորի միջև: Գաշկուտւած, հալածւած տեղական իշխանութիւններէն, ընտանեկան բաւական ծանր բեռ-

ները ուսին՝ ան ոչ միայն իր ժամանակն ու ուժերը կը նւիրէր պրօպագանդին, այլև այն դրամական միջոցները՝ որ լրագրական աշխատանքներով կը կարենար ձեռք բերել :

Իր տունը յեղափոխական օճախ մըն էր, ուսկից դուրս կ'ելլէին պատերի խօսքեր, և ուր մարդիկ կու գային ազատօրէն ընտրեալ պարագլուխէն խորհուրդ հարցնելու, պարագլուխ, որ իր հեղինակութիւնը պարտական էր ոչ թէ իրեն չնորհեալ նւիրապետութեան, այլ դէպի ինքը տաճեալ ընդհանուր վատաշուքեան, տուն մը, որուն դուռները բաց էին ընկերներուն առջև, բոլորեալ ընդհանուր սեղանին շուրջը, և որոնց հետ Բրիտտափոր կը բաժնէր իր սանիքը և համեստ քսակը : Ահաւասիկ այդ ժամանակէն է, որ ան դարձաւ բոլոր գիտակից հայերուն համար «մեր Բրիտտափորը» :

Վրայ հասան 1894-96-ի կոտորածները, այս ազդասքին մեծ ազեղութիւն հետեցեալ յետաշրջում և ժողովրդի մէկ մասին, աւելի ճիշտը՝ ապահով և կեղեքումներէ ազատ չըջաններուն անխտաճութիւնը՝ դէպի հայ յեղափոխականները : Բրիտտափոր անյողգող մնաց . չյուսաճատեցաւ : Եւրոպական մեծ պետութիւններուն ամօթալի անգործութիւնը զինքը զայրացուց և տրամեցուց . սակայն միեւնոյն ժամանակ հասկցաւ ան, որ այն տգիտութիւնը որուն եւրոպական ժողովուրդները մատնեալ էին՝ չնորհիւ իրենց կառավարութիւններուն, թոյլ կուտար այս վերջիններուն դիւրութեամբ շարունակել իրենց ոճրագործ անտարբերութիւնը : Հասկցաւ նաև, որ հայ յեղափոխութիւնը ինքը իրեն բաւական չէ, և թէ բռնութեան դէմ ուղղեալ գիմադրութիւնը — մշտապէս անհրաժեշտ — կարելի չէ — դրական հետեւանքի մը հապնել, առանց համակրութեան այն ժողովուրդներուն, որոնք

աւելի ուժեղ են քան իր բախտին և իր անզօրութեան լքեալ հայ ժողովուրդը :

Ահա առոնցմէ դրդեալ երկու երեք ընկերներով, եկաւ Եւրոպայ, երկու առաքելութեան նւիրելու համար . այն է ապահովել Յեղափոխական Դաշնակցութեան ապագան, և անցած-դարձածին անտեղեակ արեւմտեան երկիրներու հասարակական կարծիքը գրաւել հայկական դատիկով : Առանց հանգիստի, առանց բռնի մը յուսաբեկելու՝ աշխատեցաւ ան այս երկու նպատակներուն, և, հակառակ մասնակի անջաշտութիւններուն, հակառակ եւրոպական կառավարութիւններու նորագոյն ստորնութիւններուն, երբէք ան չընկճեցաւ և չվատեցաւ :

Դեռ ժամանակը չէ մանրամասնօրէն պատմելու, թէ ինչպէս պարտահաւոյց եղաւ այն ծանր աշխատանքին, որ առաջադրած էր, և թէ, ինչպիսի դարթ հաւատքով այդ մարդը — որ այնքան վիշտ կրեր և ահսեր էր — անգամ մը վճիռը արձակած՝ ահարկու փորձանքներուն կը դիմէր :

Իր ընկերներն ու Սօֆիայի ժողովուրդը բուրկաբաւան մայրաքաղաքին մէջ փառանկել թաղում մը բրին, ու կովկասեան գիւղերուն մէջ հայերը անոր յիշատակին այնպիսի սգահանդէսներ կատարեցին, որոնց նմանը չէ եղած նոյնիսկ ոչ մէկ պետական մարդու համար : Եւ ան, որ չվնասուեց երբէք ամբողջին ծափերը, չաւխտեցականութեան գիրկը մտաւ ուղեկցեալ համայն ժողովուրդին ողբով : Ու ես արտասուալին կը մտածեմ տշնան այն օրանք, ուր անճառու եղաց, առանց ինքզինքս կարենալ զանկու, տիրականութեան և բարեկամութեան այդ եղբայրական հերոսին :

Փարիզ, 1905

Բ

Շուտով չորս տարին պիտի բաժնիքի և անա հիմա՝ այնչափ տառապանքէ և մաքառումներէ ետքը՝ Թուրքիայ հայերուն համար նոր կեանք մը սկսաւ։ Տարագրութենէն յետոյ, գաղթականները դարձան իրենց ամառյալացած զիւզերը և տէր դարձան իրենց լքած հողերուն, և նախկին արհաւիրքներէն զերծ՝ պիտի կրնան անոնք ազատ գոտակներ մեծցնել ազատ հողին վրայ։

Յաղթականորէն իր և թուրք ժողովուրդէն ողջագութեամբ՝ Մատթէոս Իգմիրլեան պատրիարքը, որ սուղի և ստրկութեան օրերու մէջ իր ազգին յայտը և արժանապատուութիւնը փրկած էր, Պոլիս մտաւ իր Գում-Դափուի տունը, ուրկէ բռնապետութիւնը զինքը վտարած էր։

Բայց, աւանդ, ուրիշներ, որոնք անվեհեր սրտով մը աշխատած էին իրենց եղբայրներուն ազատութեանը, հանդիսատես չեղան յաղթանակին, չճանչցան վերադարձին յուզումնալից ուրախութիւնը, և չմտան աւետեաց երկիրը, որուն ծանապարհները բացած էին։

Վաղաժամ ինկած այնքան հերոսներու դէմքերուն մէջէն ամենէն մեծինը, ամենէն քաղցրինը և ամենէն արխարափնը, Բրիտանիոյ Միքայէլեանին, «մեր Բրիտանիոյ» դէմքը կը տիրապետէ, միշտ ժպտուն և միշտ ծանրախոհ, մեր հաւատարիմ յուշերուն։ Անտահման արտամութիւն մը կը ծանրանայ մեր վրայ, երբ կը մտածենք որ այնչափ իմացականութիւն, այնչափ կորով և այնչափ մարդկային գորովանքի մեծ ուժ մը յանկարծօրէն կ'անէնայ։

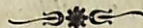
Սակայն ճիշտ չէ որ մեր Բրիտանիոյ մեռած ըլլայ բոլորովին։ Իր մահովն միշին անդունդէն կ'անուած չէ. ան մշտապէս կենդանի է և մշտապէս ներկայ անոնց

մտքին մէջ, որոնք իր բարեկամներն եղան և որոնք կը շարունակեն իր գործը։ Անբարբառ գերեզմանէն մենք միշտ զինքը կը հարցաքննենք, ապահով՝ որ թուլութեան և դատաւրութեան իրաւաներ երբէք չպիտի տայ։

Աչքի առջև կը բերենք աղեկը՝ արդէն խոհուն՝ որ կը թողու իր հայրենական զիւզը՝ հեռակայ գիտութիւններ ձեռք բերելու համար և ուսանողը որ ամենքին համար երջանկութեան ու ազատութեան լայն երազ մը յղացաւ, մարդը՝ որմէ ճակատագիրը վատօրէն յափշտակեց արդար դատաւոր մը ըլլալու փառքը։ Ու ամէն ատեն, ժամը բարի ըլլայ թէ չար, Բրիտանիոյ Միքայէլեան, այն պայծառ ժպտովը որ կը լուսաւորէր իր արտմագին դէմքը, ողջ մնացողները կը հրաւիրէ անդորր վտանգութեան և համբերատար ջանքերու, և եթէ հարկ ըլլայ, զիւցազնական վճիռներու ալ՝ ժողովուրդի վերականգման համար։

ՊԻԷՆ ՔԻՅԱՆ

Պոլիս, Յունիս 1909

ՄԻ ՏԱՐԻ ՅԵՏՈՅ

Հերու այս ժամանակ մեր Բրիտանիոյի ողբերգական մահը մեզ, գրողներին, աւելի ողբերգական գրութեան մէջ էր գցել: Նա գնաց, զո՞ն իր ամենայազմ գաղափարին: Պէտք էր խօսել նրա, այդ՝ ամեն կողմով, ամբողջ էութեամբ «մեր»-ի մասին: Զը խօսել անկարելի էր: Բայց ինչպէս խօսէր համար: Ինչպէս խօսես, երբ քեզ աւածը — ո՛չ թէ բնութիւնից, այլ բռնութիւնից — լոկ միայն եղեպոսեան լեզու է, սարուկի մարած, անհասկանալի շուկը, որ ամենից առաջ և ամենից շատ քեզ է տանջում և որ գուցէ միայն քեզ է հասկանալի: Գրչին տանջանք, պիտի երբեքիցէ դուրս գայ մէկը, որ նկարէ ամբողջ քո Գողգոթան...

Մեր երկնքի տակ այդ տեսակ խաչւած, ոչ-մարդկային լեզուով օտար, աւելի ազատ երկնքի տակ նոր փուլած գերեզմանի մասին գրողներից առաջինը ես էի:

Այժմ բոլորից այդ գերեզմանի վրայ մի տարի, առաջին տարին... Եւ այժմ, զիմեւով մեր Բրիտանիոյի անմեռ սուերին, մենք կարող ենք յուզմունքով ասել նրան, որ այժմ մենք մի քիչ լաւ ենք, այժմ եղեպոսեան լեզուից կամայ-կամաց քայլում ենք դէպի մարդկային լեզուն...

Այժմ ես մի փոքրիկ հաստած կաւելացնեմ անցեալ տարւոյ իմ գրածի վրայ: Մի հաստած, որ հէնց այս եղեպոսեան լեզուն է վերաբերում:

Բրիտանիոյը պատրաստում էր գնալ արտասահման: Պատրաստում էր մեծ լրջութեամբ, ուզում էր տանել իր հետ մեծ պաշար: Այդ պաշարի մէջ առաջնակարգ տեղը պիտի ունենար գրական նիւթը: Ծանօթ լինել

մեր մօտիկ անցեալին աւելի խոր, աւելի փառօրէն ուսումնասիրութիւններով, բայց անել հայութեան, գուցէ նոյնիսկ և քաղաքակիրթ մարդկութեան առջև թէ՛ հատադրական պարզ իրողութիւններից, ինչ ձգտումներից և շարժումներից է առաջացել այն ահուկի աղէտը, որ սպանդանոց է դարձրել հայի երկիրը — ահա ինչն էր այդ ապականաւոր պրօպագանտիստի ¹⁾ առաջին և ամենաապականութեամբ հիմնել մի գրողարան, որ ներկայացնէր հայոց հարցի ամբողջ գրականութիւնը:

Եւ ինձ էր յանձնել այդ հոգը: Յաճախ գալիս էր ինձ մօտ և մենք գրքերի ու պարբերական հրատարակութիւնների ցուցակ էինք կազմում: Յիշում եմ այն անձրեւային օրերը, երբ մենք միասին այցելում էինք Ալէքսանդրեան այգու մօտ գտնուող հին գրքերի վաճառանոցների խոնար խանութներն ու նկուղները, քրքրում էինք փոշու հաստ շերտերով ծածկւած կոյտերը: Յիշում եմ, ինչպէս Բրիտանիոյը յաղթական երջանկութեամբ դնում էր մեր գտած գրքերը իր թեւի տակ, զո՞ն և ուրախ, որ մենք մի բան գտնէ գտանք: Շատ չէին մեր գտածները, բայց Բրիտանիոյը չէր յուսահատւում, որ իր ցանկացած բեռը չը պէտք է տանէ արտասահման: «Յետոյ» — ասում էր նա, ինձ վրայ պարտք դնելով գտնել, լրացնել:

Բայց մենակ գրողարանը բաւական չէր: Մեր Բրիտանիոյի զխում նստած էր և մի այլ ծրագիր: Եւ ահա մենք, մօտիկ ծանօթների մի շատ փոքրիկ շրջան, հաւաքւած ենք Վէրայի այգիներից մէկում, բնկերական համատ անգանի շուրջը, ուր միտք արծարծեց արտա-

1) Այս եւ յաջորդ երեսներու օտար բաներու բացատրութիւնը տեսնել վերջին երեսի ծանօթութիւնը: Ծնթ. «Ազատ» Մաս. Ի Խմբ.

Մեղաւորը նա՞ էր :

Թող արտասահմանեան նրա ընկերները պատմեն թէ ինչ սարսափելի անտարբերութեան հանդիպեց նա, աղքատութեան, զրկանքների քանի և քանի տարիներ նա անցկացրեց, մինչև որ դառն աշխատանքների գնով կարողացաւ միջոց գտնել իր առաջին, ամենամեծ գաղտփարին ծառայելու, արխանտ պալքարի մէջ նետուելու համար...

Այդտեղ՝ նրա գերեզմանը :

Տեսնե՞մ է արդեօք այժմ, իր մահւան առաջին տարեգարծին, որ մեր հորիզոնը մաքրուելու նշաններ է ցոյց տալիս և մենք կարծես գնում են դէպի այն դրութիւնը, երբ մեր երկրում էլ կարող ենք իրադրուել այն, ինչ ծրագրում էր ընկերական սեղանի շուրջը, փոքրիկ ծառերի տակ...

ԼէՕ

«Յանուար», 1906, թիւ 46

ԱՆՅԱԾ ՕՐԵՐԻՑ

80-ական թւականներին էր :

Մենք, Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոցների աշակերտներս, բաժանուած մանր խմբերի, զբաղւում էինք «վնքնազարգացումը» : Պարապում էինք ազատամիտ գրականութեան ընթերցանութեամբ, քննում էինք անտեսական ու քաղաքատնտեսական խնդիրներ, ճգնում էինք իւրացնել՝ աւելի հաստատուն՝ մատերիալիզմի թէօրիան :

Խմբերը գաղանի էին. անդամները վճարում էին փոքրիկ ամսագծարներ խմբական՝ լեզու առձեռն ունենալիք գրքերի և էկոնոմիական ազատ գրադարանի պահպանութեան համար : Ընկերական օգնութիւնը, ինչպէս և (ուսաց) Կարմիր Խաչին մասնակցելը՝ համարեա բոլորիս քաղցր պարտականութիւնն էր : Անսանձ քննադատող, բայց իդէալական նիշիլիստական հոսանքը, դեռ ուժեղ էր Ռուսաստանում և մենք բոլորս, փոքր կամ մեծ չափով, ներշնչւած էինք ճնշւածներին օգնելու, ազատութեան ու հաւասարութեան վեհ գաղափարներով : Հայկական հարցը գոյութիւն չ'ունէր մեզ համար, մանաւանդ որ խմբին էլ ունէին խառը կազմ՝ հայ, վրացի, ռուս, շատ անգամ երկու սեռի անդամներէց : Ռուսաց լեզուն մեր մայրենի լեզուն էր, ռուս գրականութիւնը, ռուս կեանքը մեր սրտին աւելի մօտ, մեզ աւելի ծանօթ, քան մերը՝ հայկականը, վրացականը :

Ռուսը (ռուս գրագէտների արած ներշնչման չնորհիւ) մեզ պատկերանում էր խեղճ, ճնշւած գիւղացու օրինակով, հայն — ի դիմաց քաղաքացի չարչիների — խաբարայ, կեղեքիչ, վրացին — իրեն ուրախ դւարթ, բայց ձրիակեր աղնական :

Ահա այս հոգեկան մթնոլորտի մէջ էի և ես, երբ մի աշնան երեկոյ մտայ իմ դասընկերներից մէկի մօտ թէյ խմելու :

Նեղ սենեակում գտնուում էին մի քանի հոգի, որ համախմբւած սամովարի շուրջը, տաք տաք վիճում էին : Բոլորը ճանաչում էի, բացի մէկից :

— «Միխայիլ», ծանօթացրին ինձ ընկերներս :

Ես առաջուց լսած էի Միխայիլի մասին, գիտէի, որ աւարտելով Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը, այժմ նա ինքնադարգացման խմբերի ամենատաղանդաւոր վարիչներից միին էր :

Նա նստած էր պատի մօտ, Տուրգենևի, Պիսարևի, Չեքոսլովի, Գարսիայի, Շէքսպիրի պատկերների տակ և խօսակցութիւններին ընդմիջում էր միայն ժամանակ առ ժամանակ :

Վէճը ազգայնութեան մասին էր. ցանկալի է արդեօք, որ փոքրիկ ազգերը պահպանեն իրենց ազգային գոյութիւնը, թէ մարդկութեան շահի ու յառաջդիմութեան տեսակէտից աւելի լաւ է, որ նրանք ձուլւեն մեծերի հետ, ունենան մի համախարհային լեզու, մի զրահանութիւն, յարաբերութեան մի բառարան : Ես էլ միւս «կարմիրներին» հետ տաք-տաք ազգացուցում էի, որ յետագիւմութիւն է ստեղծել մանր ու մունր գրականութիւններ, պահպանել առաջուց մեռելութեան դատապարտւած լեզուները :

Միխայիլը մեզ հետ թէև համամիտ չէր, բայց չէր յարձակւում, չէր տաքանում : Վերջը միայն մի հարց տուեց նա .

— Լա՛ւ, վերջը մի լեզու է լինելու, բայց մինչևեւ այդ, ի՞նչ լեզուով են զարգանալու հայը, վրացին և այլ միլիոնաւոր բազմութիւնները . յանուն ո՞ր արդարութեան փոքրիկ սշխարը չը պիտի արածէ բնութեան այն

արօտներում, ուր պտտում է և աւելի խոշոր տաւարը . յանուն ո՞ր արդարութեան :

Այս միտքն այնքան պարզ էր, որ մենք չփոթեցինք և թէև վիճում էինք, բայց արտներիս խորքում համակերպւեցինք նրա ճշտութեան հետ . . .

Հայ ժողովրդի մասին մտածելը մեզ համար դարձաւ նոյնչափ արդարացի, ինչչափ և ուրիշ գիւղացու մասին հոգալը :

Եւ այսօր էլ, քսան և հինգ տարուց յետոյ, ամեն անգամ, երբ հայը անարգւում և հալածւում է, երբ հայը յուսահատեցնում է իր միութեամբ ու կոպտութեամբ և նրա բնական առաջնորդներն աշխատում են այլ խաւերում, վիճում են մարդկութեան մասին, ես յիշում եմ Դրիստափորի անկեղծ համոզեցուցիչ խօսքերը՝ — Լաւ . . . Բայց մինչև այդ՝ ի՞նչ լեզուով պիտի զարգանան հայր, վրացին և այլ միլիոնաւոր բազմութիւններ, յանուն ո՞ր արդարութեան փոքրիկ սշխարը չը պիտի արածէ բնութեան այն արօտներում, ուր պտտում է և աւելի խոշոր տաւարը . յանուն ո՞ր արդարութեան . . .

Անցաւ մօտ տասը տարի : Մենք, նախկին աշակերտական խմբակների անդամներս, լրացրել էինք մեր կրթութիւնը և մտել կեանքի մէջ : Տարբեր զբաղմունքներ ունէինք մենք՝ միին ուսուցիչ, միւսը փաստաբան, միւսը ծառայող, միւսը բժիշկ, բայց հոգով միացած բոլորս էլ՝ ձգտում էինք մեր հողի վրայ, մեր պաշտմաններին համապատասխան ձևով, զոնէ փոքրիկ չափով իրականացնել արդարութեան ու հաւասարութեան այն սկզբունքները, որոնց շուրջը տասը տարեայ ընթացքում պտտում էին մեր մտքերն ու սրտերը : Թէև մենք չունէինք պաշտօնական և գրւած ծրագիր, բայց մեր ուղղութիւնը պարզ

էր՝ ծառայել մեր ժողովրդին, թեթեւեղ նրա կրած ծանր բեռը, բանալ նրա աչքերը, կուեղ նրա կեղեքողների, խաբողների դէմ:

Սակայն... կեանքի հրապոյրները մեծ էին, իսկ ազատութեան ճանապարհը փշոտ, և մենք («Չոճիկներ») չուտ յուսահատուում, դիւրութեամբ չեղեւում էինք մեր գծած ճամբից:

Եւ այդ նեղ տատանման օրերին՝ ամեն միւր զիւեւում էր նախկին Միխայովին, որ բնականաբար դարձել էր Միքայէլեան, իսկ շատերի համար Քրիստափոր:

Նրա գունատ ու նուրբ դէմքը այնքան գրաւիչ էր, նա խօսում էր այնքան անկեղծօրէն, այնպիսի ընկերական շեշտով, որ անկարելի էր նրան չը մօտենալ, չը սիրել, չը յարգել: Եւ ըստ նրան ճանաչողները — ու այդպիսիք օրէ ցօր շատանում էին — մտերմանում էին նրա հետ, սիրում և յարգում էին նրան: Եւ ըստ նրան մօտեցողներն ու սիրողները սէլի մաքրում էին բարու յապէս, տեղի մեծանում էին իրեն մարդ:

Նրա սարսուղան միշտ հիւրերով լի սենեակը, նրա համատ ու եղբայրական մտերմական վերաբերմունքը դէպի բոլոր իրեն զիմուները, նրա արթնութիւնն ու վստահութիւնը դէպի ազատութեան և հաւատարմութեան գաղափարի յայթանակը — միթէարում էին խոյնրին, աւմաշեցում տառանդներին, ինքնապատահութիւն ներշնչում հաւատացեալներին: Քրիստափորը հանդիսանում էր բնութագրած մաքրութիւն ու գաղափար, որի շուրջը հաւաքում և դասաւորում էին հայ և ոչ-հայ երիտասարդ գաղափարական տարրերը:

Եւ երբ 1880 թւին՝ ազատարար և մարդասիրական գաղափարները սկսեցին ստանալ հայկական գոյն, յանուն թուրքահայերի դատը կայսրութեան բարեօրման՝ և միամտանկէ կաղմեցին մի քանի խմբեր ու հոսանք-

ներ, ոչ ոք այնքան չը նպաստեց այդ խմբերի շարկադման ու փոխադարձ համերայխութեան, ինչքան Քրիստափորը:

Գաղափարական երիտասարդութեան մէջ կային թիւ աւելցատէրներ, որոնց երազը միմիայն թիւրքահայաստանի անկախութիւնն էր. կային արմատականներ, որ ուզում էին տեղի արմատական, անտեսական բարեփոխութիւններ մտցնել հայի կեանքի մէջ, կային ներկայիսներ, հնչակեաններ:

Մրադրական վէճերը շարունակւում էին շարաթներ, ամիսներ, ամեն միւր համարում էր իրեն անխաղական և չէր ուզում մըւսին անել ունէ զիջում: Սակայն, սկըսելիք ազատագրական իրաւը ծանր էր և ամեն ջանք թափելու էր («Տինգ հայի մէջ երեք կուսակցութիւն») չունենալ: Բոլորը այդ զգում էին, բայց չէին կարողանում գործել համերայխօրէն: Քրիստափորն էր, որ հնորիւ իր հմայիչ բնաւորութեան, բնական միջնորդ հանդիսացած խմբակների մէջ և ամենից շատ նպաստեց Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կազմակերպում:

Եւ ամեն անգամ, երբ գաղափարական շրջաններում թուլանում է համերայխութեան միտքը, ամեն միւր յիշում է երեւի Քրիստափորի տեսակէտը: «Բաւական է որ մարդս անկեղծօրէն ներշնչւած է գաղափարի — ասում էր նա — և համաժող է քեզ հետ մօտակայ գործունէութեան նկատմամբ — այդպիսի մարդու հետ միշտ օգտակար է գործել ձեռք ձեռքի տուած»:

Դա ճիշտ էր տուր տարի սուաջ, ճիշտ է հիմայ, ճիշտ կը լինի կարծեմ և ապագայում: Դժբախտաբար, այդ ճշմարտութիւնը իրականացնելու համար հարկաւոր է ոչ միայն նրա ճշտութեան զիտակցութիւնը, այլ և պէտք է ունենալ այն համբերատար ու հաշտեցնող բնաւորութիւնը, հարկաւոր է ունենալ այն բնական տակ-

ար, որով օժտւած են լինում միայն Քրիստափորի նման բացառիկ դրական անհատներ :

Անցան տարիներ, տասը, տասն և հինգ տարի :

Մի շարք հերոսական յաղթանակների հետ միտաին հայր կրեց չը տեսնւած հարւածներ : Նա չչմեց, կորցրեց իրեն :

Պարտութեան ու կեանքի հարւածների տակ շատերը թողին գաղտնիարական շարքերը . հայ մարտնչող բանակը, խառնած իր շարքերը, դժարանում էր ձշտօրէն որոշել մեր հասարակական շարժման ապագայ ուղին : Ինչպէս եղած է և ամեն տեղ, պատմական յուսահատական օրերին, մեր մէջ ևս սկսեցին զօրեղանալ ծայրայեղ յուսահատական առաջարկութիւններ :

— Մենք խարւեցինք արեւմուտքից, ասում էին յուսահատները, աչքերս դարձնենք դէպի արեւելք :

— Մենք չը զինեցինք մեր ժողովուրդը, կրկնում էին դիմակաւորւած պահպանողականները, նախ զինենք, յետոյ դուրս գանք Թիւրքիայի դէմ կուռի :

— Մեզ պակասում է անհրաժեշտ նիւթական ուժը, ասում էին կուռի կողմնակիցները, մենք չունեցանք պահանջւած լուրջ պատրաստութիւնը ոչ կարին, ոչ Տաւրոս, ոչ Պոլիս : Հաւաքենք այդ բոլոր միջոցները ինչ գնով էլ որ լինի և մենք կը յաղթենք :

Քրիստափորը լաւ բմբւնում էր այս տրամաբանութիւնների սխալական լինելը . իր աւողջ բնազդով նա գգում էր, որ այս ծանր յետադիմական հոլմերը թէև բնական են, բայց անցողական... Սակայն, նա ընկերական համարաշխութեան և կարգապահութեան մարդ էր և եթէ կարող էր արհամարհել առաջինների ամբոխային տրամաբանութիւնը, չէր կարող բաժանւել իր մարտնչող, թէ-

կուղ սխալւող ընկերներից : Եւ նա որոշեց համակերպւել այն ուղղութեան, որ կարելի է որոշել « Լուրջ պատ-րաստութիւնն ինչ գնով էլ լինի » — նախադասութեամբ :

1899-ի կուսակցութեան « Սորոս-ըդը » ընդունած էր մի մեծ ձեռնարկի ծրագիր . ընտրած էր դրա համար յայտնի « Փոթորիկ » մարմինը, իրաւունք տալով վերջինիս պէտք եղած գումարի հայթայթման համար կանգ չ'առնել ոչ մի միջոցի առաջ : Քրիստափոր համակերպւրեց այդ որոշման և կանգնեց առաջի շարքերում :

« Ծայրայեղ չարիքը, ասում էր նա, թէև ընդունելի է ծայրայեղ բարիքի համար, բայց անբարոյականութեան մէջ չը թաղւելու համար կապած ելի քայլերից անհրաժեշտ է մաքրւել : Իսկ մաքրւել կարելի է միմիայն անձնախրութեան ու զոհարելութեան խոշոր ու դրական քայլերով » :

Զուր էր 1904-ի Ընդհանուր ժողովը ջանում յետ պահել իր ամենախորձւած ընկերոջ վտանգալի ձեռնարկից : Ընկերների միաձայն խնդիրքը չը մասնակցել ուղղակի կերպով Պոլսի դաւադրութեան — չը փոխեցին նրա որոշումը :

Մեծ իրաւունք բանեցնելը պահանջում էր և մեծ պարտաճանաչութիւն, մեծ աստիճանի դոհաբերութիւն :

Դա յեղափոխական կազմակերպութեան կենսունակութեան, դա հասարակական բարոյականութեան հիմքն էր :

Եւ Քրիստափոր մնաց հաւատարիմ այդ դաւանանքին : Նա զոհեց հետեւելով բարոյական մաքրութեան այս անվիճելի նշանաբանին :

Նա ընկաւ պարտաճանաչ առաջնորդի նման, կանգնած ազատագրութեան ղինւորների առաջնակարգ շարքերում :

Եւ երբ յիշողութեանս առաջ անցնում են վերջին տասնէնինը տարում հայ ժողովրդի աւած անթիւ զոհերն ու մարտիրոսները՝ Արարժների ու Սերոբների, Պէտճնուրի ու Վաղգէնների, Արամների ու Աբրճների, Բաբկէնների ու Գնունիների, Արմենականների ու Վահանների, Թորգոմների ու Վաղարշակների և այլ շատ շատերի առաջ ես տեսնում են կանգնած մեր մտերիմ, մեր ուսուցիչ, մեր առաջնորդ անսխալութեամբ Բրիտանացիները :

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

«Յաւաք», 1906, Թիւ 46

→→→→→

ՄԻ ԴՐՒԱԳ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

1888-ի վերջն էր : Մի քանի երիտասարդներ, որ տարիներ առաջ Մոսկւայում կրթւել, գաղափարով ու սրտով մօտեցել էինք միմեանց՝ ապրում էինք Թիֆլիսում : Համարեա բոլորս էլ պարապում էինք մասնաւոր դասերով, դրանից աւելի քարոզում ու «աշխատում» ուսանողական և բանուորական խաւերի մէջ : Վարում էինք աւելի քան համեստ կեանք, որը չէր խանգարում սակայն լինել զոհ, նոյնիսկ երջանիկ : Մեր ընկերական յարաբերութիւնները այնքան անկեղծ էին և մտերմական, որ մոռացնել էին տալիս շատ բան : Թէև բոլորս բնակւում էինք զատ զատ, կամ խումբ խումբ, բայց իրապէս դա մի սերտ ընկերական չրջան էր, մի մեծ գաղափարական ընտանիք, ուր չկար «իմ»-ի և «քո»-ի խնդիր : Ամեն մին ընկերոջ մօտ զգում էր իրեն իբրեւ սեփական տան մէջ, ամեն մէկի գրպանը բաց էր ընկերոջ համար, իսկ ընկերոջը՝ իր համար :

Երեկոները սովորաբար ժողովում էինք միմեանց մօտ սամովարի շուրջը : Պատմում էինք միմեանց առօրեայ կամ մեր անձնական դէպքերը, վիճում գրական-հասարակական հարցերի մասին, խորհրդակցում թէ ի՞նչ և ի՞նչպէս պիտի «գործել» վաղը : Պակաս չէին և դարձութիւնները, խաղերը և մանուսանդ սօլօ և խմբական երգերը :

Ահա մի այդպիսի երեկոներից մէկումն էր, երբ Բրիտանացիները ծանօթացրեց ինձ Լաւրոսեւիչների հետ : Սա մի համակրելի, գաղափարական սիրալիր զոյգ էր,

որոնց նմանը միայն ռուս մտաւորական շրջանն է տալիս : Գիւս ռուսանող՝ այն ժամանակեայ ռուս յեղափոխական «Կոմիտէ»ի առաջարկութեամբ եւ պահում էի Լաւրուս-եւիչի հետ յարաբերութիւն, նոր տեղեկութիւններ հաղորդելով իրեն և աքսորականի մանր պէտքերը հոգալով : Կինը եւս, նախկին օր. Բաբուշկինան, ծանօթ էր ինձ այն յիշողութիւններով, որ պահել էին ինձանից հասակաւոր ռուսանոցները Սիբերիա աքսորւած իդէալիստ օրիորդի մասին : Սիբերիա նրանք ամուսնացիլ էին, իսկ այժմ հինգ տարեայ աքսորից յետոյ՝ հաստատուելով Կովկասում, նրանք չէին կորցրել ոչ իրենց հաւատը դէպի ընկերվարական իդէալը և ոչ կորովը : Թիֆլիսում հաստատուելուց յետոյ՝ Լաւրուսեւիչների երկու համեստ սննդակները դարձան մեր ժամագրութեան վայրերից մէկը :

Անցան ամիսներ, ամբողջ մի տարի, որի ընթացքում մենք, տեղացիներս աւելի և աւելի մտերմացանք և սիրեցինք մեր նորեկ բարեկամներին : Չմեզ յաճախ միմեանց պատահելով, անուշտ ամառները եւ աշխատում էինք մի վայրում անցկացնել : 89-ի ամառը Լաւրուսեւիչները և մեր ընկերներից շատերը մնում էին Ալքաշաղ ամառանոցում : Մի անգամ ամառանոցից դուրս վերադառնում էինք եւ Լաւրուսեւիչը : Վերջինիս խօսակցութեան մէջ տիրութեան չեւտ էր նկատուում : Իմ հարցմունքներին նա վերջը բացատրեց .

— Գիտեա, Ժենիան (կինը) ապւս ինձ չէ սիրում : Նա խոստովանեց ինձ, որ սիրահարւած է Քրիստափորի վրայ, բայց վերջինիս դու եւս ոչինչ չը գիտէ : Եւ էլ իրեն յայտնեցի, որ խոչընդոտ չեմ հանդիսանայ իրենց երջանկութեան : Այսօրանից սկսեալ մենք այլևս ամուսիններ չենք, այլ միայն հին բարեկամներ :

Ընտանեկան-մտերմական կեանքի այս յեղաշրջումը արժան չը նստեց չիտակ և ազնիւ կնոջը : Մեր Թիֆլիս

հասնելուն յաջորդ օրը հեռագիրը հաղորդեց մեզ, որ Եւգենիա Կոնստանտինովնան և փոքրիկ տղան ծանր կերպով հիւանդացած են : Հարկ եղաւ յատուկ բժիշկներ ուղարկել ամառանոց, երկար ինձաք տոնել հիւանդների վրայ : Խեղճ փոքրիկը չը դիմացաւ, վախճանուեց . մայրը անկողնից ելաւ կմախք դարձած՝ Փիզիքական, աւելի եւս հոգեկան յուզմունքներից :

Հիւանդութեան տունն Քրիստափորին պարգւել էր, որ կինը սիրահարւած է իր վրայ : Նատառանման մշջ էր :

— Ինձ այս ամենի հետ հաշուելը շատ ծանր է, ապա մի անգամ Քրիստափորը : Եւ համակրում, կարծես նոյնպէս սիրում էմ նրան, բայց անկարող եմ նպատակ Միքայէլի (Լաւրուսեւիչի) ընտանեկան կեանքի քայքայման : Աւելի լաւ է՝ եւ հեռանում Թիֆլիսից, գուցէ ամեն ինչ մոռցել :

Եւ ընդունելով իր հայրենի գիւղի գարոցի աւագ ուսուցչի պաշտօնը, նա մնկնեց Աղուլիս՝ մի քանի ընկերների հետ :

Լաւրուսեւիչը ինքը եւս, ցանկանալով բարձրովն ազատ թռչնել կնոջ զգացմունքները, մաաւ բանակի մէջ՝ աքսորի պատճառով յետաձգւած իր ղինորական պարտականութիւնը կատարելու համար :

Ամբողջ 8 ամիս Եւգենիա Կոնստանտինովնան մնաց Թիֆլիսում մենակ, համակարգութիւն պահպանելով Քրիստափորի և Լաւրուսեւիչի հետ :

Քրիստափորի և երիտասարդ կնոջ մէջ եղած մտերմական զգացումներն ուժեղանում էին : Եւ երբ, 1890-ի ամառը, Քրիստափորը վերադարձաւ Աղուլիսից, իր սիրտը կնոջ զգացմունքը նա դատաւ աւելի եւս վտտ և ամուսնացաւ նրա հետ առանց ունէ ծխակատարութեան :

Ընկերներից ոմանք կտակած էին տածում որ գուցէ առաւ կնոջ հետ ամուսնութիւնը հեռացնէ Քրիստափորին

հայկական կեանքից։ Այդ վտիւր մի քանիները յայտնել էին իրեն ուղղակի կերպով։ «Համարէք ինձ այն — ասաց նա — ինչ որ ամուսնութիւնից առաջ։ Իմ ընտանեկան յարաբերութիւնները չեն կարող անդրադառնալ համոզմունքներին վրայ»։ Եւ այդպէս էլ եղաւ։ Ամուսնութիւնը նպատակի միայն, որ նա շարունակէ իր ունեցած յարաբերութիւնները ուսւ գաղափարական շրջանակների հետ։ Վերջիններիս մէջ առանձնակի տեղ էր բռնում ինքը՝ ազնիւ, գաղափարական և գեղեցիկ Լաւրուսեիչը։ Զինուորական արձակուրդների տառն թիֆլիս գալիս՝ Լաւրուսեիչը ամենից աւելի յաճախում էր իր նոր ամուսնացած բարեկամներին։

1891-2ի ձմեռը, երբ Քրիստափորը իր կնոջ հետ գտնւում էր աքոորի մէջ Քիչնե քաղաքում, Լեօլակի փողոցի մի փոքրիկ սենեակի մէջ նա ունեցաւ իր միակ դաւակը։ Ռուսաց օրէնքով երկխան մկրտելու էր անպատճառ («ուղղափառ»)։ Հայրը խոյս էր տալիս մկրտելուց, և որպէսզի մի բանով գոնէ բողոքած լինէր այդ ճնշման դէմ, իր մի ընկերով խորհրդով որոշեց երկխային տալ հայկական անուն, Ռուբէն։ Ռուբէնն այն օդակն ու խարիսխն էր, որ կազմեց միմեանց սիրող և յարգող զոյգերի ընտանեկան կեանքի հիմքը։

Լաւրուսեիչը ոչ միայն չէր նախանձում այդ երջանկութեան, այլև իր փափկանկատ վերաբերմունքով առիթ էր խնայում ցոյց տալու իր անկեղծ համակրութիւնը և սէրը։ Երբ նա աւարտեց զինուորական ծառայութիւնը և որոշեց հաստատուել Ռուսաստանում (ուր վերջը ապահարզան ստանալով ամուսնացաւ), Դաշնակցութիւնը արդէն կազմւած էր և Քրիստափորը ինքը՝ կարծեմ 1893-ին առաջարկեց օգտուել մեր հին բարեկամից։ Կազմակերպութիւնը ղէնք գնելու պէտք ունէր Տուլայում, ուր հայերը կաթկածում էին։ Լաւրուսեիչը համաձայնեց

✓ օժանդակել Դաշնակցութեան։ Դժբախտաբար, մեր զինագործները չէին աւած աւետարի մէջ անփորձ երիտասարդին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ և նա բնաւ ծուգակի մեջ... Լաւրուսեիչը առաջին օտարն էր — յիշեց մի անգամ Քրիստափորը — որ ամբողջ մի տարի տուժեց բանտերի խորքերում հայկական դատի համար։ Դա չը խանգարեց նրան միշտ էլ համակրել մեր կեղեքւած ժողովրդի դատին և մանաւանդ Քրիստափորին և իր նախնին կնոջը, որոնք մեռւել էին միշտ իր լուսագոյն բարեկամները։ Այդ մտերմական, իսկական մարդկային ազնիւ յարաբերութիւնները (նամակագրութիւնների, տեսակցութիւնների հետ միասին) շարունակեցին մինչև վերջը...

Քրիստափորի բնտանեկան կեանքը տեւեց 15 տարի, մինչև վերջն էլ ոչ ձևակերպւած՝ պաշտօնական տեսակետից։ Սիրով, յարգանքով և երեսայով կապւած այս զոյգը ամբողջ այդ ժամանակի ընթացքում եղել է հարկաւոր մարդոց միսկարանքը, բնտանեկան «օջախի» օրինակը։ Ծնողները աածում էին բնական թուլութիւն, դուրբանք դէպի իրենց զաւակը — չէ՞ որ նա միակն էր։ Բայց և ամենաթանկագին այդ էակը չհարկադրեց մօրը կամ հօրը գերադասել իրենց բնտանեկան անդորրութիւնը հասարակական շահից։ Զգացմունքի, խղճի, համոզմունքի ներդաշնակ ազատութիւնն էր իշխում այդ փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ։ Զեմ կարող յիշել մի դէպք, երբ ամուսինը գործ դրած լինէր սեւ ճնշում կնոջ վրայ։ Նոյնը ասելու է և վերջինիս մասին։

Երբ 1904-ի յուլիս 4-ին, Քրիստափորը իր վերջին մնաց բարեւն էր ասում իր ամենասիրած էակներին, վերջիններս արտունջ չը յայտնեցին։ Նրանք գիտէին ինչ վտանգաւոր ճանապարհի վրայ է կայնած նա, բայց և այնպէս միայն արտասուեցին և սեղմ սեղմ կերպով համբուրեցին։

Եւ համբուրեցին վերջին անգամ...

ՆԱ ԶԷՐ ՅՈԳՆՈՒՄ

Հեղեղաւանները դարերի ընթացքում կազմել են մի հակադրական ձոր։ Նրա մի ծայրը ցիւց-ցիւց ժայռերին է յենւած, իսկ միւս ծայրը՝ լայնանալով, կազմում է մի նեղ-լիկ դաշտավայր և գալիս կազմում է Մայր-Արաքսի ափերին, չորում փայփայում է նրա պղտոր ալիքները։

Զորի վերին մասերում, լերկ ու հակադրական ժայռերի գոգում սեղմւած է մի գիւղ։ Նա հասարակ գիւղ է — խեղճ ու ողորմելի. կարծես թիֆլիսի միջակ թուղերից մէկն է տեղահան արւած և այնտեղ տարւած։

Ժայռեր ամեն կողմ — լերկ ու սևադոյն — պատի պէս եկել չըջալատել են դիւղը երեք կողմից, որ պարսիկն ու օսմանլին, թուրք ու քիւրդը, խանն ու սարգարը չը յանդգնեն ամեն կողմից վրայ տալու։

Արեւելքի ժայռերից («հաւքը թեւով, օձը պորտով») չէ կարող ներս թափանցել։ Արեւմուտքից և հիւսիսից կան մի երկու նեղ լեռնային կածաններ («Հորի Գիւլիւհը» և Տանտիկերտի ճանապարհը)։ Հարաւն է միայն բաց և նայում է ուղիղ դէպի Մայր-Արաքս, դէպի Պարսկաստանը։

Այդ «գիւղը» վերին Ագուլիան է։

Այդտեղ է ծնւել Քրիստափորը։ Այդտեղ էլ երկու անգամ ուսուցիչ է եղել։

Երկրորդ անգամ նա դնաց այնտեղ 1889-ի սեպտեմբերին։

Մենք բոլորս երիտասարդներ էինք, 21—25 տարեկան։ Մեզանից երկուսը դեռ զինուորագրութեան վիճակ այդ տարին պէտք է հանէին։ Ամենից հասակով և ամբ-

նից փորձւածը նա էր — մեր աւագ ուսուցիչը՝ Քրիստափոր Միքայէլեանը։

Գնացել էինք «գիւղ»։ Պէտք էր գործել։ Գիւղին այն ժամանակ մեր իդէալն էր. «կրտսեր եղբորը» լուսաւորել, նրան ցնցել... Շատ բան էինք ուզում անել, բայց անփորձ էինք — կերպը չը գիտէինք. ինչ անել և ինչպէս անել՝ նոյնպէս չը գիտէինք ոչ մէկս։

Միայն նա էր փորձւածը. նա էլ առաջնորդ հանդիսացաւ ուսուցչական խմբին։

Եւ սկսեց նա «լծել» բոլորին։

Դասերը վերջանալուն պէս, աշակերտները տուն էին գնում, գալիս էի նախկին սաները, դպրոցն աւարտած աշակերտուհիները։ Պէտք է սակ, որ զով տղաները հաղիւ մի քիչ գրագիտութիւն են սովորում՝ իսկոյն հեռաւորում են դէպի պանդխտութիւն — հաց ձարելու։ Շուրջը ժայռ, ներսը ժայռ — չը կայ գործարան, չը կան մշակելու հողեր. ապրուստի միակ միջոցը պանդխտութիւնն է։ Տղամարդիկ գիւղում չառ քիչ են, կանաչք և՛ չառ, և՛ աւելի կրթւած ու ազդեցիկ։

Դպրոցում կար վեցերորդ դաս։ Նախկին աշակերտուհիներին շարունակում էին դաստիարակ ընտանի գիտութիւններից, պատմութիւնից, աշխարհագրութիւնից և այլն։

Ժամը 3-ին գնում էինք ճաշելու։ Հաղիւ ճաշը վերջացած, գալիս էին Քրիստափորի գտած թիւրք աշակերտները։ Աշակերտ... դրանք 25—30 և աւելի տարեկան մարդիկ էին, մօտ 10—15 հոգի։ Յիշում եմ կարճահասակ Հաբիբին՝ իր չարածձի աչքերով։ Նրանք սովորում էին հայերէն, ռուսերէն և թւարանութիւն։ Սովորում էին մեծ եռանդով — այնպէս որ 2—3 ամսում հասցէ էին գրում և նայն իսկ դրանով փող աշխատում...։

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սարսափելի ջարդերից յետոյ վրայ հասած լքումի օրերն էին, երբ ես արտասահման գնացի:

1898 թվին էր:

Կասեմ անկեղծօրէն, ընդհանուր ցաւոտ յուսահաւում թիւնը, ահագին լքումը խեղդում էր նաեւ ինձ:

Ես տեսնել էի մօտիկից հայի տանջանքի այն ծովը, որի անունն է գաղթականութիւն: Ես լսել էի սրտամորմոք պատմութիւնները հազարաւոր դժբաղդների, նրանց հառաչանքները, որոնք թափւում էին, թափւում էին փոթորկեալ կրծքերից և վերջ չունէին:

Եւ յետոյ չորս կողմից բարձրացած բէակցիան է), որ արտայայտւում էր բուռն, անսահման մղադրանքներով դէպի թիւրքահայերի ազատագրական մարտիկները:

Զգուշաւոր սողունները հազար տեղից զլուխ էին բարձրացրել և թոյն էին ժայթքում Փրշապնելով յեղափոխականների վրայ:

Ո՛չ մի սրբութիւն, ո՛չ մի նւիրական հերոսութիւն չէր իմայւում:)

Ես գնում էի արտասահման՝ տանելով հետս տանջանքի բեռ և ականջներումս դեռ հնչւում էին մի կողմից գաղթականների աղետարչ մրմունջները և միւս կողմից քաջալերւած փառիսեցիների անդուռն բորաններից թափւող թշնամանքներ: Առաջին անգամն էի հասկանում այն սապկանների հոգեբանութիւնը, որոնք համայնադարձ արհաւիրքների օրերում խոյս են տալիս աշխարհից, և անձնատուր լինում հոգեւոր խոհերի:

Հասարակական ահագին դժբախտութեան առաջ ան-

զօր ու խեղճ, ես խոյս էի տալիս հեծեծանքով, և զրոնում էի անձնատուր լինելու բացառապէս գիտութեան:

Հնարաւոր էր այդ:

Ես միամտօրէն հաւատացած էի թէ՛ հնարաւոր է:

Դժբախտութեան մէջ մարդ յաճախ սիրում է ինքն իրեն խաբել:

Մտացել էի, որ իմ յետեւից արտասահման է գալիս նաեւ Քրիստափորը:

*
*

Ղօզանում էի...

Խաղաղ, կրթական քաղաք է, զխոմամբ էի ընտրել: Լսեցի, որ Քրիստափորն արդէն հասել է ժրնէ:

Եւ մի օր նա յայանւեց Ղօզանում:

Ես տեսայ այդ գունատ ու տանջւած դէմքը, այդ բարի և խոհուն աչքերը, որոնք մեղմիւ թարթում էին բաց ակնոցների տակից:

Եւ երբ նա սկսեց խօսել գործից, վառ կենդանի հաւատով, յոյսով, ես զղացի, որ կարմրում եմ: Իմ սեփական հոգում իշխող լքումը ամօթալի դարձաւ ինձ համար:

Երեխայի վիճակում էի նրա առաջ:

— Պէտք է թերթին («Դրօշակին») ոյժ տալ, սկսեց նա ոգեւորւած, պէտք է հայ ժողովրդի մէջ տարածւած թիւր կարծիքները յեղափոխութեան մասին ցրել, բէակցիայի առաջն առնել և ամրապնդել, բարձրացնել ոգին: Դու էլ պէտք է աշխատես:

— Շատ լաւ, Քրիստափոր:

— Յետոյ հարկաւոր է ուշք դարձնել եւրօպական հասարակական կարծիքի վրայ: Շատ, չափազանց շատ բան կայ, որ աչտեղ պէտք է իմանան և չը գիտեն: Հարկաւոր է կազմակերպել եւրօպական պրօպագանդա 5): Երբ հարկաւոր լինի, կը կանչեմ կը գաս:

— Շատ լաւ, Քրիստափոր:

Եւ նա խօսում էր, խօսում էր մեզմ, համարելիչ շէտով, պարզում էր եւրօպական պրօպագանդի իր ծրագրերը, իր մտքերը, խօսում էր առանց պափօսի (6), առանց աւելորդ բառերի, միայն ձայնն էր, այդ դաշդաձուն, յուզիչ ձայնը, որ թափ էր տալիս նրա անպաճոյճ խօսքին:

Նա մեկնեց, եւ մնացի մտախոհ: Նրա անկեղծ ու խորունկ հաւատից, նրա տանջւած հոգուց մի հնայիչ բան էր մնացել, որ պարտեկց իմ էսթիմելը:

Էջումի կոչմարից 7) սիրաս թեթեւացաւ:

Խանդավառութիւնն եկաւ վրաս:

*

Մի քանի օրից յետոյ ուղարկեցի նրան արտասանմանում գրած իմ առաջին պրօպագանդը՝ «Խնչ կ'ստի Քրիստափորը», մտածում էի եւ: Եւ չառ էի լսեցի Կովկասում իմ գրածքների մէջ, այժմ գրում էի նրա վառ հաստով թեւաւորւած:

Յաջողե՞լ էր արդեօք:

Անձամբ գնացի ստուգելու: Վրաս նայեց ժպտալով, բերանը ելեխացի պէս բաց եւ աչքերում այն անուշ արտայայտութիւնը, որ այնպէս դիւրեւում էր:

— Տեսնո՞ւմ ես, արեւոյդում եմ, ասաց. լսաւին չեմ դիպել. երկրորդը պատրաստ է, վերջացրեց նա ծիծաղելով:

Հաւանիկ էր:

Քրիստափորն էր հաւանիկ: Եւ եւս գործի կպալ Սյունիսեան իրար յետեւից գրեցի «էլ մի աղօթիւր», «Աշուղը», «Արիւնտա թիթամբ», «Ազատութեան ոգին», եւ այլն, ամբողջ մի շարք պատկերների, որոնց բոլորի ոգին եւ գոյն տալը եղաւ նա՝ անզուգական Քրիստափորը: Ժը-

նեւից կօղան նիւթեր էր ուղարկում, յուզիչ, ցնցող նիւթեր, (երկու երեք քաշաւերական խօսք, եւ եւս խնայի պէս դրում էի այդ պատկերները, ուղարկում իրեն, որ պէտքի յետոյ գնամ իրեն զերազայն վարձատրութիւն վաճելով նրա ժպիտը, նրա հայեացքի հմայքը, նրա ընկերական կատակները:

Եւ այլ եւս ինձ չէի պատկանում, այլ նրան. տարւել էի նրա խոհերով, նրա ծրագրերով, նրա գաղափարներով: Հայ ժողովրդի անհուն առատապանքը ինձ համար այլեւս լքումի ու յուսահատութեան աղբիւր չէր, այլ մի հզօր եւ վճռողական խթան դէպի վաղուայ յոյսը: Քրիստափորն ինձ սովորեցրեց, որ մեծ առատապանքը կրող մի ժողովուրդ նաեւ մեծ ապագայի իրաւունքն ունի:

Հարկաւոր էր մի յն գործել, գործել, գործել:

Ա՛հ, հրաշագործ էր Քրիստափորը, երբ հարկաւոր էր թուլացած հոգիները բարձրացնել մինչեւ պայքար, մինչեւ գեղեցիկ բնորոտութիւն:

Եւ քանիսն էին, որոնց Քրիստափորը իր հզօր, իր հմայիչ խօսքով քաշում, կտաւում էր իր հետ եւ հնչացի ձեռքով նետում այն փոթորկալից գործի մէջ, որի անունն է թիւրքահայ ժողովրդի ազատագրութիւնը:

*
* *

Պարիզում ֆրանսիական «L'Aurore» թերթը նոր էր սկսած: Նրա չուրջը համախմբւած էին այնպիսի գրական ու հասարակական առաջնակարգ աստղեր՝ ինչպէս Կլէմանսօ, Պրեսամեն, Գօնիէ: Դրէյֆիւսի հարցի տանաւտաք չըջանն էր: «L'Aurore»-ը, թէեւ ընկիր տնտեսաւոր սակաւաթիւ մարտակիցներ, ինչպէս «La Petite Republique»-ի խմբագիր Ժօրէս, Ժերօ Բիշար եւ մի քանի ուրիշները, փոթորկում էր Ֆրանսիայի եւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի հասարակական կարծիքը՝ ուղ-

զելու համար Դրէյֆիւսի դէմ արձակւած վճռի անարդարութիւնը : Ամբողջ ժրանախան այդ օրերում ուրիշ խնդիր չունէր, բայց այդ պատմական դատը և միամտութիւն էր թւում յուսալ, թէ կարելի է աշխտել հայկական հարցի մասին խօսել, պրօպագանդա անել :

Բրիտտափորը սակայն, տարբեր կերպով էր մտածում : Մի ժողովուրդ, որ գիտէ մի հատիկ անհատի դէմ գործւած անարդարութեան առաջ աչդպէս ըմբոստանալ, իր հասարակական ու քաղաքացիական ամբողջ էներգիան 8) վատնել ճշմարտութեան յաղթանակի համար, չէր կարող խուլ ու անտարբեր մնալ դէպի մի ամբողջ ազգի մարտիրոսութիւն :

Եւ Բրիտտափորը իր եւրօպական պրօպագանդան հէնց այդտեղից սկսեց, Դրէյֆիւսականների բանակից :

Սրտի, զգացմունքի տէր մարդիկ էին, և ընազդը նրան չը խաբեց :

*
*
*

Պիէռ Բլյար՝ երիտասարդ, բանաստեղծ ու հրապարակասօս, որ մի քանի տարիներ անցրել էր Պօլսում, մօտիկ ծանօթ էր, հայկական իրականութեանը և թիւրքական ոճրագործ բէժիմին, նոր սկսել էր հրատարակել «L'Aurore»-ում իր Le Calendrier Rouge-ը («Կարմիր Օրացացը») : Այդ անում էր նա ինքնաբերաբար :

Եւ օրաուր փութւմ էր Եւրօպայի հասարակութեան առաջ հայկական ջարդերի քստմնելի պատկերներ :

Անձը գտնւած էր :

Բրիտտափորի ընտրութիւնը կանգ առաւ հէնց Բլյարի վրայ :

Երկու ընկերներ Բրիտտափորի յանձնարարութեամբ, ճանապարհ ընկան Պարիզ դրոթիւնը պարզելու, նորը պատրաստելու : Նրանք վերադարձան բերելով իրենց հա-

քաջալերական նամակներ Պրեսանսէից, Բլյարից, Գօհիէից, Ժերօ-Բիշարից, Ամիլկար Ջիլլարնուց և նրանց կատարեալ համաձայնութիւնը հայկական դատի պաշտպանը հանդիսանալ եւրօպական հասարակութեան առաջ :

Երազրեց ֆրանսերէն լեզուով հայ դատին ներւած մի թերթ հրատարակել Պարիզում : Այնուհետեւ ինչեր անցան դարձան : Քանի անգամ Բրիտտափորն, ինքն անձամբ դնաց Պարիզ, եկաւ, քանի քանի նոր մարդիկ կապեց այդ գործի հետ, դա երկար և աւելի մանրակրկիտ նկարագրութեան արժանի գործ է :

Ասեմ միայն, որ լոյս տեսաւ «Pro Armenia»-ն, Բլյարի իմքաղորդութեամբ, և այդ թերթի ձակառօն կարելի եղաւ դրօշմել աշխարհի անուններ, ինչպէս Պրեսանսէ, Կլէմանսօ, Ժօրէս, Անատօլ Սրանս :

Գործն արժանաւոր ձեռների մէջ էր : Բրիտտափորի շունչը ամեն տեղ էր, և ժողովներ ու միախառնումներ և լրագրական յօդւածներ ու բրօշուրներ 9) հեղեղում էին ժրանախան :

Փոքրիկ քաջալերական նամակներից սկսած գործը հասաւ այնպիսի ծառայի, որ հայկական դատը դարձաւ տմենօրեայ հարց, պարլամենտի 10) հարցապնդումների առարկայ :

Հնարաւոր դարձան անմիջակա ղեկումներ այս կամ այն առթիւ նոյն խնդրի միտարարին 11), և որոշ լուրջ հետեւանքներով : Ժրանախայի բարեկամները, հիացած էին այդ կենդանի նահատակի Cher Christophore-ի անձնաւորութեամբ նա տիրում, հեղուկ էր ամենքին, ով մի անգամ տեսնում էր :

Եւ եթէ այսօր Եւրօպայի և մասնաւորապէս Ֆրանսիայի հասարակական կարծիքի համար հայկական հարցը մի քիչ էլ աշխատելիս ունեցող խնդիր է, այդ մեծ

մասամբ՝ այդ զարմանալի, այդ անխնայ մարդու ջանքերի արդիւնքն է, նրա ազնիւ ճիգերի պտուղն է :

*
* *

Անցեալ տարի մայիսին էր, Քրիստոսիորի ողբերգական մահից երկու ամիսից յետոյ, երբ Պարիզում վերջապիսն պատահեցի համակրելի Քիլարին :

— Մեր սիրելի Քրիստոսիորը չը կայ, հաղիւ կարողացաւ ասել նա և աչքերից թափեցին արցունքները :

Ահ, այս կորուստը... միջնեւում էին նրա շքեթունքները և մենք երկտով՝ մէկը օտար միւսը հայ, մէկը արեւելքից միւսն արեւմտքից, բայց երկուսն ալ ընկերներ մեծ նահատակի, խառնեցինք իրար մեր վշտերը այդ անդառնալի, այդ մեծ կորստի առաջ : «Pro Armenia»-ում Քրիստոսիորի յիշատակին նւիրեալ մի յօդուածի մէջ Քիլար յարողալով հայ ազատագրութեան մեծ կորուստը, ի միջի այլոց գրում էր .

«Եւ ամեն անգամ, երբ մի բան եմ ձեռնարկում, մի բան մտածում, միշտ այդ հմայիչ մարդը, այդ գուհատ պատկերն աչքի առաջն է : Եւ ինքս ինձ հարց եմ տալիս, թէ ինչ կասէր նա՝ այդ հոգիների վարպետը, որի անունն է Քրիստոսիոր» :

Հոգիների վարպետը, որ շարունակում է սառածնել հայկական մօտայ հորիզոնի վրայ, շարունակում է ոյժ և թափ տալ կենդանի ընկերների գործունէութեան և՛ այնտեղ, և՛ օտար հորիզոններում :

(Մահն ընկճեալ է, յաղթանակը գաղափարին է :

ՂԱՐԻԲ

«Յառաջ», 1906, թիւ 46

ՄԵՐ ԱՌԱՋԱՄԱՐՏԻԿԸ

Մահը իսկեց մեր շարքերից մեր սիրելի վեանրանին⁽¹²⁾, մեր ազգագական գործիչ-ընկերը : Քրիստոսիոր Միքայէլեանը՝ անխնայ քարոզիչն ու մարանչողը, զոհ գնաց մի դժբախտ, անողորմ պատահարի...

Ծանր, սառնեցուցիչ աղէտի գիւնաց՝ դրիշը հրաժարում է երկար աշխատելուց. — մենք միայն յետոյ մանրամասն կը դժենք մեր մեծ նահատակի ամբողջական դէմքը, յետոյ միայն կը պատմենք հանգամանօրէն այդ հարուստ ու արգասաւոր կեանքը, կ'ասենք, թէ ի՞նչ էր նա «Դաշնակցութեան» համար, հայ յեղափոխութեան համար, հայ ժողովրդի համար :

Նա «Դաշնակցութեան» անձնաւորումն էր, նրա մէջ, կարելի է ասել, կենարծնանում էր մեր կազմակերպութեան ամբողջ պատմութիւնը իր բոլոր յուզիչ մանրամասներով :

Նա հանդէս է դալիս կազմակերպութեան արշալոյսին, տառնուհինգ տարի սրանից առաջ, մասնակցում է նրա հիմնադրութեանը և վարպետ ձեռքով կռւում է նրա ճակատագիրը : Եւ նա կուսակցութեան առաջնորդն էր տառնուհինգ տարուց ի վեր. նա կուսակցութեան ուղեկիցն էր, նրա զարգացման բոլոր շրջաններում, անընդհատ փորձութիւնների բովում, աջողութիւնների ու տաղնապլի օրերում...

Ամէն անգամ, երբ ազատութեան գործը կաղում էր, երբ ուէակցիան լաց ու վհատութիւն էր տարածում ամէն տեղ հայրենի երկրում, երիտասարդութիւնը նրան էր միշտ դարձնում իր վշտոտ հայեացքը, նրանից սպասում

էր նոր խրախուսանք, նոր մարտահրաւէր: Եւ նա իր կարող ու ազդու խօսքով, տոկուն, յարասու քարոզչութեամբ սեղմում էր ցրեող շարքերը, մղում էր ուժերը դէպի կռիւ ու զոհողութիւն:

Ոչ մէկը հայ յեղափոխական դէմքերից չէ ունեցել այնպիսի տիրական ազդեցութիւն երիտասարդութեան վրայ, ոչ մէկը չէ վստասկել այնքան ընդարձակ և այնքան խոր ժողովրդականութիւն Ռուսաստանում: Ե՛ւ ինչ տեխնիցիայի, և՛ ամբոխի մէջ, և՛ ուսանող երիտասարդութեան մէջ, և՛ նոյնիսկ բուրժուա հասարակութեան մէջ — բոլոր շրջաններում Քրիստափորն ունէր պատկառոտ ունկնդիրներ, որոնց առջև նա արծարծում էր իր նւիրական պաշտամունքի նիւթը՝ թիւրքահայոց ազատութեան դատը:

Նա մարմնացած զգայնութիւն էր այդ բոլորներին, և չէր կարելի լսել նրան առանց յափշտակութեան: Պարզ, անպաճոյճ էր նրա պերճախօսութիւնը, առանց կեղծ պափօսի (1) ու արհեստական շեշտերի. բայց նա միշտ եռում էր մի սուրբ կատաղութեամբ, նրա ձայնը դողում, նրա տանջւած, առաքեալի դէմքը ցնցւում էր խօսելու միջոցին, նա ինքն սպրում էր հայկական ճգնաժամը:

Հրապուրիչ էր նա այդ վաղրեհաններին... Հակառակորդութիւնը, զամ կրքերը խաղաւ լուռ էին, դաժնիճը երեքարականանում էր և բոլորն էլ, համախոս ու հակառակորդ, պատկառանքով խոնարհւում էին հետեւորի գերող անձնաւորութեան առջև:

Ի՞նչ էր այդ թովիչ ազդեցութեան գաղտնիքը:

— Հերոսի բարոյական բարձրութիւնը:

Նրա լայն զարգացումն ու զբոսութեան խորունկ ծանօթութիւնը դարձնում էին նրա խօսքը հեղինակաւոր ու համոզիչ, բայց նրա բարոյական հմայքն էր, որ այնպէս չլիթացում էր ունկնդիրներին, որ տիրանում էր

լազմամարդ լսարաններին, որ զինաթափ էր անում ամենամեղուսպ հակառակորդին անգամ... .

Ահա թէ ի՞նչ էր Քրիստափորը. ահա թէ ո՛ւմ կորցրեց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Ազնուութեան ու այլասիրութեան մի տիպար, անխախտ, երկաթէ համոզմունք, անվախ, յանդուգն մաքառող, — ամէն տեղ, ուր նա երևում էր, նոյնիսկ խոպան ու անապատացած միջավայրերում՝ նա ծաւալում էր մի ճոխ ու բեղմնաւոր գործունէութիւն:

Անզուգական իր կազմակերպչական տաղանդով՝ նա վարպետութեամբ կարողանում էր շահագործել իրեն հանդիպած բոլոր ուժերն ու գործօնները, կարողանում էր ուղղել նրանց գէպի իդէալը — հայկական ազատութեան գործը:

Անհաշտ ու անողոք ներքին ու արտաքին թշնամիների դիմաց՝ նա մի հաշտարար ոգի էր իրայինների չորջանում: Քանի՛ ընդհարումներ է նա խաղաղացրել, քանի՛ գժտութիւններ է հարթել ընկերների մէջ՝ իր բարոյական հեղինակութեամբ... .

Ամբողջապէս գաղափար դարձած մի տաքեալ էր նա, մի «դէպիլի», ինչպէս ոմանք անւանում էին նրան. նիւթական կարօտութիւնն ու զրկանքները ոչինչ էին նրա համար, և այդ միշտ երիտասարդ, միշտ թարմ, կենտալի քարոզիչը մէկ հոգս միայն ունէր՝ կազմակերպութեան բարդաւաճումը, որի համար կրեց երկարատե հալածանք ուսու կատաւարութեան կողմից, բանտ ու աքսոր:

«Դաշնակցութիւն»ը հպարտ էր Քրիստափորով: Չր կայ մի դբադ կուսակցութեան պատմութեան մէջ, չկայ մի բանավէճ ճրագրային կամ տաքսիկի(3) խնդիրների մասին, չկայ մի ձեռնարկ, գաղափարական մի կռիւ, ուր մասնակցած չլինի մեր վեհաբանը, ուր նա թողած չլինի իր քնորոշ կիւրքը, ուր նա հարթած չլինի ճանապարհներ:

Ստակայն նա միայն կուսակցութեան մարդ էր: Նա մարդ էր բաւիս բովանդակ նշանակութեամբ: Նա խոր յարգանք էր վայելում Կովկասի և՛ ուռւ և՛ վրացի յեղափոխականների շրջաններում. իսկ երէկ նրա դամբարանի մօտ ողբում էին նրան՝ մտկեղոնական շարժման ամենահռչակաւոր պարագլուխները: Ո՛չ, Քրիստոսիորդ էր պատկանում միմիայն հայութեան...

Նա սօցիալիստ էր իր աշխարհայեցութեան, իր զգացումներով ու տեսլերամիտով⁽¹⁾, իր ամբողջ կեանքով. բայց նա և հայրենասէր էր բաւիս ամենավեհ նշանակութեամբ: Նրա հեռաւոր իրէական էր՝ սօցիալիստական կազմակերպութիւնը համայնական սկզբունքների, ազգերի եղբայրութեան խարխախ վրայ. նա մինչև անգամ ընդնշմարում էր սպազայի մատախուղի մէջ մի այնպիսի դրութիւն, ուր իսպառ ջնջւած կը լինին ազգայնական ատանձնարատկութիւններն ու խորթութիւնները, բայց նա և զիտէր միաժամանակ, որ իւրաքանչիւր մարդքաղաքացի պիտի աշխատէ իր հարազատ միջավայրում, պիտի ձգտէ իր սեփական ազգը բարձրացնելու...

Նրա սիրտը արիւնոտւում էր ի տես մահաշունչ իրականութեան, ուր հայ ժողովուրդը ստիպւած է կուել — և ո՛րպիսի անբաւ զոհողութիւններով — ոչ թէ քաղաքական ու սօցիալական ուէֆօմներով⁽²⁾ համար, այլ ամենատարրական մարդկային իրաւունքները ձեռք բերելու համար և ամենատուրբը բոլոր իրաւունքներից — ապրելու իրաւունքը...

Նա զիտակցում էր պատմութեան շարաշուք անօրինութիւնը, նա անխռով զիմաւորում էր հայութեան բաժին՝ սե անօրինակ իրականութեան և շարունակ կոչ էր անում հայ ինտելիգենցիային, յորդորում էր նրան դատաւանութեան սպառնալիքներով՝ կանգնած մեռլ քաղաքացիական պարտքի բարձրութեան վրայ, լմիւնել պա-

հանջներից ամենահրամայականը, խնամել վերքերից ամենացաւոտը, չձգել մի ամբողջ արիւնլւայ ժողովուրդի սոստ ճակատագրի:

Նա ինքը զնաց արեան ու զոհողութեան ճանապարհով, նա ինքը գանալէժ պաշտաւ դէպի կեանքի յորձանուտ հոսանքը, ուսկից դարձ չկայ... Եւ ընկաւ կէս-ճանապարհին, շանթաւարած անարգ պատահարից...

Ընկաւ մեր հին ստաշամարտիկը պարտաճանաչ զինւորի մահով, դործի, կուի հնոցում, գլուխը հպարտ բարձրացրած, որպէս մի դարաւոր կաղնի, անակնկալ կայծակից խորտակւած... Եւ այժմ նա հանգչում է այնտեղ, ուր միայն կարող է հանգչել անխոնջ, մոլեռանդ աշխատաւորը...

Մնաց լնարեաւ, անմոռանալի ընկեր և ստաշնորդ. կանգնած սգաւոր դերեզմանիդ ստաշ քո զինակիցները կարող են կոչել քեզ. «Պու գուր չաշխատեցիր, դուր չկուեցիր»: Կաշմակերպութիւնը, որին քո լաւագոյն ուժերը աւիր, այսօր արդէն ամուր է, անասան, նւիրւած ժողովրդի ազատագրութեան գործին, սողորւած այն անշէջ, սրբազան կրակով, որով դու ինքդ էիր բոցավառւած: Այն հարկւրաւոր ու հազարաւոր երիտասարդները, որոնց ուսուցիչն ու ներշնչողն էիր դու, յաւէտ կը պահեն քո մեծ յիշատակը իրենց սրտերում և ի կոտար կ'ածեն այն նւիրական գործը, որ քո պաշտամունքն էր և քո կոտալն էր:

Մնաց լնարեաւ, տարաբախտ ընկեր. բռնակալութեան ճանկերում սեղմւած՝ քեզ սիրող ու գուրգուրող երիտասարդութիւնը խուլ հեկեկանքներով միայն արձագանք տւեց քո մահւան թօթին: Հանգչէ՛ր խաղաղութեամբ օտար երկնքի տակ, մինչև որ հայրենի խեղդուկ միջնորդը փոքր ինչ թարմանալով՝ երախտապարտ սեւ բունդը տանէ, ամիսիէ քո նշխարները իրենց արժանի

սրբաւայրում — հայկական վերածնութեան ռազմիրանների
չարքում: Պատիւ յիշատակիդ, բազմաթիւ լեւեր: Թող
քո վեհ դէմքը գերեզմանից էլ չարունակէ ազդել ու
սգեորել հայ մարտիկներին և թող բռնակալաւթիւնը,
որի դէմ դու կուեցիր ընկերներդ հետ սոցիկեան ան-
սասանութեամբ, և որը միշտ ձգտում է խեղդել քո Գոր-
ծը արեան հեղեղների, մարդկային սպանդանոցների մէջ, —
թող նա գիտակցէ միանգամ ընդմիշտ, որ Բրիտանիո-
ներ ծնող ժողովուրդը երբէք չը մեռնի...:

ՄԻՔ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

«Իրօշակ», 1905, Թիւ 4

ԱՂԵՏԱԻՈՐ ՄԱՅԸ

Հսկայական ծրագիրները գլխի մէջ, յափշտակած
ժողովրդական տանջանքների սխալման իղձերով՝ նա
պատում էր քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր: Կովկա-
սից անցաւ Շվեյցարիա, Ժընէվից Բալկան, Վիեննայից
նոր ազատ Բուլղարիայի մայրաքաղաքը և այնտեղ, բա-
րեկամների և համախոհների նեղ, բայց մտերիմ շրջանում,
իր փայփայած ծրագիրների հետքի մէջ՝ գտաւ աղէտաւոր
մահը, անսպասելի ինչպէս որոտ, շանթահարող, որպէս
կայծակ:

Մարտի 4/17-ն էր Բրիտանիոյ Միքայէլեանը — ո՛չ,
նրա մտերմական հոգուն չէ սաղում այս ձեւը — Բրի-
տանիոյ ուղեկցւած տանից աւելի ընկերներով, հայ և
մակեդոն, գնաց մերձակայ լեռներում թաղնւած մի ձոր,
ուռմբի փորձեր անելու: Կնետմելօ գլուխի մօտ էր այդ:
Փորձի նպատակն էր՝ պարզել ընկեր էդուարդին՝ այդ
վառվառն յեղափոխականին՝ ուռմբերի կատարելագործ-
ման նորանոր ձևերը, մշակւած իր ձեռքով, արդիւնք
երկար ամիսների աշխատանքի: Ընկերական մի համեստ
ճաշկերպից յետոյ վիճակակից երկու ազգերի զաւակնե-
րը դաշտ դուրս եկան: Սկսեցին փորձերն ու վիճաբա-
նութիւնները: Տարբեր էին կարծիքները: Ոմանք անա-
ջողութիւն էին գուշակւած, զգուշութեան յորդոր կար-
գալով: Միւսները տատանւում էին: Անյողդողդ էր միայն
մէկը — Բրիտանիոյը, վստահ նախորդ փորձերին, հաւա-
տացած աներկայ աջողութեան:

Անո վերջապէս ումարձեցը՝ էդուարդ զիրք բռնեց:
Միւսները, զգուշութեան համար, հեռացան՝ աւելի բարձր

տեղից դիտելու պայթիւնի հետեւանքները : Անշարժ մնաց միայն Քրիստափորը, անբաժան ռմբաձիգ ընկերովից : Ոչ մի խնդիրք, ոչ մի յարդոր, ոչ մի նախազգուշացումն՝ տեղահան չ'արեց նրան . . .

Անցաւ մի քանի րոպէ : Ու յանկարծ որոտանման դղբորդոցը ցնցեց շրջակայքը, և ծուխի ամպը պատեց փորձի ամբարձ վայրը : Հեռացած ընկերները՝ ճնշող նախազգացումով ներքեւ պրացան, նետուեցին այն կողմը, որտեղ ռմբաձիգէն էր կանգնած : Նւ նրանց աչքերի տուփեւ բացւեց սոսկալի ողբերգութեան ահաւոր տեսարանը . — Քրիստափորը թաւալազկոր, հազիւ շունչը բերանին, էղուարդը հեռու նետուած, խրւած ձիւնախառն հողի մէջ՝ արդէն մահացած : Սարսուցեցուցիչ լուսութեան մէջ, գերբնական ուժով, մի ձիւ լուեց : Ընկերները օգնութեան յուսահատական ձիգ արեցին — և անմոռանալի նահատակը, իբրեւ «մնաք բարեաւ» ի վերջին նշան, փորձեց վերաբանալ մարած աչքերը, նայեց իր շուրջը, դիտեց հեռուն, շատ հեռուն և հանգաւ՝ առանց բառ անգամ արտասանելու . . .

Վէրքերը ծանր էին և կսկծաբեր : Էղուարդի տմբողջ աջ երեսը, կրծքի աջ կողմը, ինչպէս և աջ ոտը, պատահոտած էին և այլանդակւած : Աջ ձեռքը կտրւած էր արմուկից : Ռումբը կատարել էր իր աւերմունքը անխնայօրէն, կատաղութեամբ : Քրիստափորի վէրքերը, արդիւնք ուսման նետուածքների, երեք էին : Երկուսը ձախ երեսին և ձախ ոտին — թեթեւ և անկարեւոր : Երրորդ վէրքը, ուղիղ կրծքին — մահացու : Եթէ չլինէր ծոցի գրպանում պահած արծաթեայ ծխատուփը, որը երկու տեղից ծակւած էր, սիրտը պատահապատահ պիտի լինէր ամբողջովին : Անվահներ գործիչների փոխարէն՝ երկու դիակ : Այդ էր իրականութիւնը : Նւ նրանց վիրատու, յօշոտւած մարմինները, ընկած մի անհիւրընկալ ձայնում, ձիւնի մէջ,

մնացին երկար ժամեր, չընդադառաւ ոստիկանական պահապաններով, որոնց հրամայւած էր հսկել, մի րոպէ իսկ աչք չհեռացնել «քաղաքական կարեւոր դէպքի» խորհրդաւոր զոհերից . . .

Մարտի 10/23-ն է :

Թաղման սգաւոր օրը : Սօֆիայի հայկական անշուք մատուռի մէջ երկու դազաղ են դրւած՝ կողք կողքի : Մեռան միտաին, պիտի թաղւեն միտաին : Խուռն բաղմութիւնը լցրել է մատուռը, բակը, հրապարակը : Մակեղօն հայդուկները, մարտական համազգեստով, պատուի պահանք էին կաղմում : Ահա աւարտեց աղօթքը, այնքան աններդաշնակ մարտիկ-յեղափոխականների ոգուն, սրտին, մտածմունքներին . . . և ժողովուրդը՝ դազաղները ուսերին առած՝ շարժեց դէպի գերեզմանատուն :

Նշանակը հրաշալի էր : Բուլգար ժողովուրդի մի հոծ բաղմութիւն, տեղաւորւած պատշգամներում և փողոցի երկու կողմը՝ պատկառանքով և վշտով դիտում էր հայկական նահատակութեան այս տխուր հանդէսը : Առաջից գնում էր ներկայացուցիչների և համակրողների երկար շարքը, քառասունից աւելի պատկները ձեռքին բռնած (գրանց թւում՝ Մակեղօնական կոմիտէի, Ռուսաց Սօցիալիստ-յեղափոխականների, Հնչակեան տեղ. մասնաձիղի, Գաղափարական խմբերի, Սարաֆովի ետյն) : Փոքրաթիւ հոգեւորական դասին հետեւում էր մի քանի հազարից բաղկացած բազմութիւնը՝ մեծ մասը մակեղօն և բուլգար, հայկական դատին համակրող տարրը : Նւ ամբողջ բաղմութեան վէրքն ու ցաւը ցոլանում, մայրմահում էր այն հնչիւնների մէջ, որ զինուորական նւազախումբը վարպետօրէն տարածում էր զոյգ դազաղների շուրջը, վշտահար սրտերի մէջ . . .

Հանրային գերեզմանատանը, երկու միանման փոփ շուրջը շարւած է բաղմութիւնը, յուզւած, մռայլադէմ,

արտասուքը աչքերին : Կին և տղամարդ , հայ և մականդօն ,
յեղափոխական և համակրող — բոլորն էլ բռնկւած են
նոյն ցաւով , խորունկ վշտի նոյնաման զգացմունքով :
Յարգալից լուծութեան ընդհատողը՝ զոպւած հեկեկանքն է ,
որ մերթ ընդ մերթ դուրս է նետուած սիրող սրտերից ,
անկարող դիմադրելու փոթորկող զգացմունքներին . . .

Աղօթքը աւարտեց : Հերթը հասաւ թաղման տխրա-
գոյն էջերին — դամբանականներին : Երկու էին խօսող-
ները : Մէկը հայերի կողմից՝ Ս . Մալումեան , միւսը մա-
կեդօնացիների կողմից՝ Ս . Գերօյ : Մականդօնական շարժ-
ման անւանի զեկեվար՝ Բօրիս Սարաֆօյ , վերջին րոպէին ,
քաղաքական ստիպողական հանգամանքներից դրդւած ,
հարկադրւած էր խօսքից հրաժարուել :

«Այս դադալի մէջ — ասաց մեր հայ-ընկերը՝ վեր-
ջաբանի մէջ — ամբիփւած է հայ յեղափոխութեան սիր-
տը և հայկական մարտնչող երիտասարդութեան փայփա-
յանքը : Գրչի վարպետ էր մեր անման ընկերը կամ
շանթահարող ճառասաց , և ոչ էլ հայդուկների զեկավար՝
Արեան երկրի փշոտ ձորերում : Ոչ : Նրա ուժն ու տա-
ղանդը բնորոշելու համար՝ պէտք է հնարել մի նոր բառ ,
որ գոյութիւն չունի մեր լեզուի մէջ , — մարդագործ
էր նա , մի հմայիչ , դիւթիչ ուժ , որ հրաշակերտում էր
զաղափարական մարդը՝ խողան , անմշակ սրտերի
ու ուղեղների մէջ , շողկապում նրանց և ուղղում դէպի
մտքի պայքար , դէպի յեղափոխական վերանորոգիչ կոխը :

« . . . Ձեզ , մականդօն ընկերներ , ու ձեր հակողու-
թեանն ենք յանձնում հայկական յեղափոխութեան ան-
նրման վետերանը , անմոռաց Բրիտտափորին՝ իր երիտա-
սարդ բարեկամի հետ միասին , որ նրա գործակիցը եղա-
ւարիւնտ յեղափոխութեան մէջ , և հարեւանը՝ անարիւն
դամբարանում : Այս երկու գերեզմանը թող հայ-մական-
դօն դաշնակցութեան գրաւականը լինին , մշտական յու-

շարձանը՝ մեր դժբախտութեան , մեր կուլի , մեր գրաւիչ
ապագայի , Պահեցէք նրանց ինամքով , հակեցէք նրանց
քնքշութեամբ , մինչև այն Մեծ Օրը , երբ մեր ընկեր-
ները , անկասկած , աւելի երջանիկ քան մենք , դարձեալ
մի անգամ կը գան նոյն այս քաղաքը , ո՛չ գլխիկոր և
վշտաբեկ , ինչպէս մենք , այլ հպարտօրէն , անկոծիւ ճա-
կատով , այս հիւրընկալ երկրից ազատ-Հայաստան փոխադ-
րելու նշխարները այն տարագիրների , որոնք իրենց չըղ-
թայկապ հայրենիքի մէջ , բռնապետութեան ճիրաննե-
րում սղմւած , մի գերեզմանատեղ անգամ չ'ունեն , — վեր-
ջին հանգստարանը բազմատանջ գործողների : Այդ մեծ
օրը պիտի գայ , որովհետեւ մեծ են զոները . . . » :

Բովանդակաւս և հմայիչ էր ընկեր-մականդօնացու
ճառը(*) : Ոգեւորւած չեշտով՝ նա հայկական շարժման
ուրազիծը տեսց և պատկերացրեց այն անմոռաց ու
անձնէր աշխատաւորներին , որոնք , մինը իրրե քարո-
ղող , միւսը որպէս մարտիկ , երրորդը ինչպէս կազմա-
կերպող , հայկական ազատագրութիւնը հրաշակերտեցին :

Երկու օր յետոյ՝ թարմ և թանկագին հողակոյտի
շուրջը՝ կանգնած էին սգաւոր մտերիմները : Վերջին այցն
էր այդ : Լի յուզմունքով , խորին լուծեան ենթակայ ,
բոլորն էլ զերի էին հեռւոր , տարբեր և սրտատրոփ
յոյշերի : Մի ամբողջ կեանք , լի գրաւիչ դէպքերով ,
կապւած այդ գերեզմանի հետ — վերաբաղակցի իր ամ-
բողջ ուժով : «Նա չտեսաւ իր տանջանքի պտուղը , չը
վայելեց ազատութեան արշալոյսը» :

Մեր վերջին մրմունջն էր այդ :

Մնաս բարովի աղեխարշ մրմունջը . . . :

«Գրօշակ», 1905, Թիւ 4

է. ԱԿՆՈՒՆԻ

(*) Յաւում եմ , որ այդ ճառը ձեռքի տակ չունենի , ամբող-
ջութեամբ առաջ բերելու համար :

ՈՂԲԻ ՆԱՄԱԿ

Հայ Յեղափոխական Դաճակցուքեան

Ո՛ր զարհուրանքի և արիւնի առաւօտ, տող մը քու դժխեմ լոյսերուդ մէջէն, ու ամէն նայուածքներու բոլոր արցունքներն ատոր մէջ գտայ, ամէն հոգիի դառնակըսկիծ հեծեծանք, ամէն տուայտանք, ամէն գալարում, ամէն աղաղակ, ամէն հռնդիւն, ամէն գերեզման ատոր մէջ գտայ . . . ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԸ ՄԵՌԱՒ . . . Ան որ զմեզ իր չքնաղ ու խորունկ հոգիովը կը անուցանէր, ան որ քաղցր էր, ան որ անճառելիօրէն սիրող էր ու բաղմազուլ ռբազմաչարչար . . . Բրիտաւորը, բոլանդա՛կ էութիւն մը, հոգիի և դաղափարի տրեղերք մը, ազատութեան և փրկութեան լուսաւորիչ մը, վարդապետ մը և սրբոր մտեալ մը միանդամայն . . .

Օ, ինչպէս ապրիլ ալիւս, ինչպէս գոյութիւն ունենալ, ինչպէս տեւել, ինչպէս կարենալ երազել . . . Կը խղդուիմ, ծանրածանր ցաւէն կը խորտակուիմ, կը ջախջախուիմ ու չեմ կրնար ինքրեմէն դուրս նետուիլ, իմ մէջս վար չընող փրատակներէն ազատուիլ, չեմ կրնար հասնիլ, վերջանալ, անէանալ, ու կատաղութենէս ու անզօրութենէս ու տարփանքէս կուլամ, կուլամ . . .

Ո՛ր գիտէ՝ ինչ պիտի ընեն անոնք որ հերոսներու պէս կը կուլին, ինչ պիտի ընեն անոնք որ կը մտածեն, ինչ պիտի ընեն անոնք որ երկիւղածօրէն կը յուսան, ինչ պիտի ընէ հալածեան լաւագոյն մասը, ինչ պիտի ընեն իր հաղարատոր գաղափարազաւակ աշակերտները, ինչ պիտի ընեն անոնք որ զինքը կը պաշտեն, ինչպէս պիտի մխրթարուին. կարելի՞ է մխրթարուիլ ալիւս, թո՛ղ ըսեն ինծի, թո՛ղ ըսեն ընծի . . .

Մահուան անունէն որ ինծի համար միայն պաշտելի Բրիտաւորը տարած է, որը աղջկան մը նման կը դադարէմ, կայրի մը նման կը հալածուիմ, սուերի մը նման կը կորսուիմ, ու կեանքի մը պէս կը մարիմ . . . Ի՞նչ եղար, անգուգական, ի՞նչ եղար, ամանօրեայ մարտիրոս, ի՞նչ եղար, ո՛ր բարոյաւոր, ի՞նչ եղար, ո՛ր անհաւատարեղի . արդա՛ր է այս, արդա՛ր է, լսէ՛, ի՞նչ եղար . . . Ի՞նչպէս պիտի շարժին անոնք որ քու ազատափոս պատգամներուդ և հայրական թեւերուդ տակ զինուորագրուեցան, ի՞նչ պիտի ընեն անոնք որ քու դրօշակդ ու քու ձեռուէնդ համբուրեցին իրենց ուխտի ժամերուն, ի՞նչ պիտի ընեն անոնք որ քեզ զէնքերովդ զինուեցան, որ քու նախածքներուդ առջև երդուընցան, որ քու ազատաբէր ու անձուրաց ճամբաներէդ քալեցին, ի՞նչ պիտի ընեն անոնք որոնց երազին մէջ Նովոպի մը մեծութեամբ արձանադար : Ի՞նչպէս օգնութեան հասնիլ այս ամէնուն, ի՞նչպէս մահադուժել . . . Գետե՛ն արդեօք այս յուսահատութեան և արիւնի առաւօտեան ժամուն, զիտե՛ն մահուանդ կործանարար լուրը, զիտե՛ն որ զո՛ռեցար դուն՝ ամենօրեայ ողջակէզ . . . Թեքե՛ս չեն գիտեր ու ատոր համար է որ կ'ապրին, ատոր համար է որ իրենց լայն ուսերը չեն վաճիր, իրենց յուսալից աշուրները չեն կուրանար, ատոր համար է որ իրենց քալիւրը կը յառաջանան ու իրենց կամքերը կ'երկաթուին . . . Թո՛ղ չի գիտնան քու սուերիչ մահուանդ լուրը, թո՛ղ մարդ մարդու առջև չի խօսի, թո՛ղ մարդ մարդու առջև հարտաւառէ, թո՛ղ մարդ մարդու առջև իր սիրտը չի բանայ, թո՛ղ մարդ մարդու առջև չ'արիւնի, թո՛ղ մարդ մարդու առջև իր կերպարանքին վրայ մխրթ չի ցանէ . . .

Բայց ես լեռնաւոր ցաւին տակ մինակ եմ, միս միտակ, կուրճ մը չի կայ որուն վրայ կործանուիմ, նայւածք մը չի կայ որուն մէջ ապաստանիմ, ձեռք մը չի կայ

որուն մահասարսուռ ձեռուններս երկարեմ . ոսկրակոյտ մին եմ անապատի մը մէջ և չարաշուք իրիկուան մը ա-
րիւնոտ անձրեւին տակ . . . Օ , սուեհներ կ'անցնին քո-
վերէս , ապառաժակերպ բերուակահներ , սուգիս ու մտա-
ծումիս հորիզոններէն , և ահաւասիկ որ կը յառաջանայ ,
օ՛ գթութիւն , գթութիւն , ահաւասիկ որ Մղձաւանջս
կը յառաջանայ , իր հովէ թեւերը կը զարնէ , իր ագռաւա-
խումբի թեւերը կը փոթորկէ , իր բուռի և մեռելուորի ա-
զաղակը կուլայ , իր անողորմ դադաղին տախտակները
կը շարժէ , իր սպիտակ պատանքները իմ վրաս կը նետէ
և իր կարմիր խենթութիւնը , իր թունաւոր խենթու-
թիւնը իմ մտածումիս անդունդներուն մէջը կը հոսե-
ցնէ . . . Ու մահը , զայրազին մահը , մարմարակերպ մահը ,
համայնակուլ մահը ուսերուս վրան կը խոկայ , մահուան
ամբոխներ ուսերուս վրան են , ու ես ընկճուածս , ես
թշուառս , ես երազողս , ես յուսացողս , կը ծուխ , կը
դողդողեմ , կը փլատակուիմ , արցունքներս կուղան յոր-
դանոտան , ու յանկարծօրէն երեսս յետ կը դարձնեմ , ու
ինչ անագորոյն ցնորք , ինչ պատկեր , ինչ քաղցրու-
թիւն , ինչ ժպիտ , ինչ մեծութիւն , ու կը տեսնեմ զին-
քը , կը տեսնեմ ամենամեծ Քրիստափորը , ու կը գրկեմ
ու կը փաթթուիմ ու կարօտակէզ դաւկի մը նման կը
համբուրեմ , կը համբուրեմ , կը համբուրեմ . . . Ու արիւնս
արիւնին կը խառնուի , արցունքներս իր աչքերուն մէջ իր
արցունքներուն կը միանան , ատելութիւնս իր չի յագեց-
ւած ատելութենէն կը ծովանայ ու սէքս կ'արեգակուի
և յոյսիս աշտարակները նորէն կը կառուցուին . . . Ո՞ղջ
է : Բայց աւա՛ղ , աւա՛ղ , ցնորապատկերը անգթօրէն կ'ան-
հետանայ , ուրուագծերը կ'արիւնին , պաշտելի ձեւերը կը
խորտակուին ու զխաղը , հրեշտակային մարմինը , բաժան
բաժան , նշխար առ նշխար , կուրծքիս ու հոգիիս վրան
կը ծանրանան . . .

Ու հիմայ գիտեմ , յատկօրէն կը տեսնեմ , ճակատա-
գրին ձեռքերը , երկաթէ ձեռքերը , չարագոր ձեռքերը
որ Քրիստափորը սիրողներուն , Քրիստափորը պաշտողնե-
րուն վիզերուն կ'երկարին՝ դաղանօրէն սեղմելով , և ա-
հաւասիկ , մոտիկ ըրէք , հեծկլտանքներ , աղաղակներ ,
ողեւարքի հոնդիւններ , հազարաւոր բերաններէ , հազա-
րաւոր ուխտումներէ , օ՛ ինչ մեռելաձայն և ինչ սրտա-
կեղեք համանուագ , վառն զի տախկայ մահագոյժն է , ա-
ղէտքն է , չարիքին ղողանջն է որ Եւրոպայէն Կովկաս և
Կովկասէն Հայաստան եղեռնականօրէն հնչեց : Ամէն մարդ
խմացաւ հիմայ , ամէն մարդ ինքիր մէջ կ'աւերակաւի ,
ամէն մարդ իր հոգիին մէջ այս մահադուժը կը լսէ՝ ինչպէս
դերեղման փորի մը բահին ձայնը հողը պեղած պահուն . . .

Բայց միսթարութիւնը նորէն ու նորէն ձեզմէ պիտի
գայ , ո՞վ սիրական ու հեռաւոր ու հերոսական հայդուկ-
ներ , միսթարութիւնը ձեր կամքէն , ձեր զօրութենէն ,
ձեր յաղթանակներէն պիտի գայ . . . Արցունքները մեզի՝
տկարներուս , անգործօններուս ձգեցէք , գիտեմ որ ար-
ցունքները ձեր արիւն-ծարաւ աչուքներուն ու ձեր կրտ-
րիճի հողիներուն չեն վայելեր : Մեր փրկութեան հիմնա-
գիքներէն մէկը մեռաւ և իր զոհաբերումը զմեզ աւելի
պիտի սրտաւնդէ : Քրիստափորին պատկերը , պաշտելի
պատկերը Քրիստափորին՝ ամէն տուն , ամէն երդիք , ա-
մէն ցաւի առջև , ամէն խրախուսանքի ժամուն , ամէն
կուռի գերազոյն վայրկեաններուն , պիտի յաճակէ և
պիտի յուսադրէ . . . Իր արեգակեայ հոգիին ոսկիէ դուռ-
ներէն ներս նայինք ու մեր արիւնը պիտի հրավառուի ,
մեր խանդը պիտի եռայ , մեր բաղուկները աւելի ուժով
պիտի զարնեն : Իր դերեղմանը մեր խորանն է ալիւս , իր
անունը մեր տաճի բացուած ազատագիրքը և իր յիշատա-
կը մեր բողբոջիս ռանգիւրան :

Եղբայրօրէն ցաւակից և սոցաւէտ սգաւոր՝

Պրոսկոպ , 1905 , Թիւ 4

ՍԽԱՄԱՆՅՈ

Մ Ա Ր Դ Մ Ը

Պուլկարիոյ ազատ լեռներէն, ուր երբեմն բարբարոս գաղանութիւնները արհաւիրք և արիւնի հեղեղներ քալեցուցին, երկու յեղափոխական ընկերներու ողբերգական և սրտաճմրկ մահան գոյժը կը հաննի մնդի:

Այդ զոյգ մը անապատելի մահերուն առջև պէտք էինք ունենալ գերմարդկային ուժ՝ որ չղգայնէր կսկիծին մեծութիւնը:

Բրիտտափոր Միքայէլեան, բերեղացած բարոյական ուժ մըն էր իր լիակատար և արգասաւոր հասունութեանը մէջ, Եղւարդ երիտասարդ մաքուր ուժ մը՝ որ «նոր գարուն» կը բերէր յեղափոխութեան գործին: Երկուքն ալ զո՞հ ինկան ուռմբի անդդոյշ պայթումէն: Չէ՞ որ ազատութիւնը արիւնի անկուշա, բայց հմայիչ դաւակն է, որուն բոցերուն զո՞հ կ'երթան յաճախ սիրահար թիթեռներէն:

Տխրադիւցիկ բան է, երբ թշնամիին տուելիք հալւածը ետ կը դառնայ, ճակատադրի կոյր անողորմութիւնով մը, և կը տապալէ անբախտ ազդի մը զտած, մաքրազործած հրեղէն հոգիները, որ անոր յոյսի և ազատութեան ուսնիրաներ էին:

Բրիտտափոր Միքայէլեան մար յեղափոխական պատմութեան «անդուգական» գէմքը պիտի մնայ: Սրտակարգ էակ մը չէր գուցէ, հիւանալի էր սակայն: Չէ եղած մար գործնէութեան շրջանին մէջ այլքան ընդհանուր համակրանք ներշնչող գէմք մը, որ իր պաշտած գործին խոր և արջնջկի դրոշմը կրած ըլլայ: Ազգային մեծ հեղինակի մը կամ նոյն իսկ մեծ գործիչի մը մահին

առջև ազդովին կսկիծ մը կ'ունենանք, բայց անոնք որ ճանչցան Միքայէլեանը՝ իրենց գնահատումին և վշտին մէջ կը քնեն բան մը խորունկ, գորովալից, եղբայրական և ընկերական: Մարդն էր իր բարոյական մեծութեան մէջ՝ որ կեանքի ալը կը կազմէ և ընդհանուր գործին ուժը: Զարմանալի չէ որ նորահաս երիտասարդութիւնը, սերունդը ազգային երկունքին և ճիշին, որ արիւնի ազական մէջ խաչակնքեցաւ, զինքը անւանած ըլլայ «հայրիկ»: Այո, հեղեղ ու բմբոստ արիւնի դաշտերուն մէջ ծլած երիտասարդութիւնն է՝ որուն մէջ, օր օրի և աւելի ու աւելի կուռճանայ ազգային ոգին, պարտականութիւնը և անոր խեղալի յաղթանակը, և որ հպարտօրէն վեր կը բարձրացնէ իր ընկճած գլուխը ու կ'ըսէ. «ես ալ նայ եմ»:

Այդ ծաղիկ և խանդավառ երիտասարդութիւնը ճանչցաւ, սիրեց ու յարգեց Միքայէլեանը և լացաւ «հայրիկի» գերեզմանին վրայ:

Զօր մեծ էր և աւելի կը շեշտէր այդ կէտը, երբ նկատի ունենանք այն զմեզակ ձեռնարկը որուն լծած է հայ ազգը:

Անջնջիլի պիտի մնայ այն սոժոյն գէմքը, որ իր մաղերուն ձերմակ արգասաւորութեան տակ, ուռւ ոչնչականի մը անդորր յուղումով, անձնախրութիւնը, անկեղծութիւնը և պարկիշտութիւնը կը տպաւորէր:

Այդ գունատ ու ձգնական արտայայտութիւնով մարդը ապագայի հօգի և անդիմադրելի հաւատքովն էր որ կանգուն կը մնար, և ինչպէս կ'ըսէր ընկեր մը «հաշքով կ'ապրէր» քան հացով ու ջրով: Իր հետ խօսողը պատրանքը կ'զգար աննիւթ կամ խեղալացած էակի մը: Այնքան իր հոգին կը արբասիտէր մարմինն:

Իր խօսակցութեանը մէջ, այնքան ջերմ, այնքան հրապուրիչ և այնքան անվերապահ, ունէր մոլեռանդ հա-

ւտոացեալի մը սրբազան հեւքը և մարդկային անիրաւութիւններուն դէմ զայրագին և անդհալին հառաչներ : Իր խոնջ և թափանցու նայւածքին մէջ կը խտանային իր խռէպը, զգայունները և իր հոգիին տառապանքները : Վիպական դէմք մըն էր, կամ իրականութեան սուեր մը, խորունկ երազանքներով և իրապաշտ դատողութիւնով :

Պէտք է տեսնել իր զայրոյթի բոպէները որոնք հասարակական գործին հետ կապ ունէին :

Անոր պայծառ սրտմտութեան մէջ չկար մաղձ ու թոյն, այլ վսեմ գեղեցկութիւն մը, որուն առջև սքանչացած հանդիսատեսը, վախնալով աւել ալդաւոր զայրոյթին հաճոյքը, լուռ և պիչ կը հետեւէր անոր հնչուն և անարատ ելեէջներուն ու թրթռումներուն, որ ամբողջ ներքին աշխարհի մը փոթորկալից հրապոյրը վեր կը հանէին :

Կրթւած և անած ըլլալով ռուս յեղափոխական գուտ խեղճական մթնոլորտին մէջ, ուր մարդը զոհաբերութեան անգուսպ տենչով մը կ'անէանայ զաղափարի մեծութեան առջև, Քրիստափոր Միքայէլեան բոլորանէր թափով մը նետւած էր իր դժբախտ հայրենիքի ազատագրութեան պայքարին մէջ, որուն, մինչև իր եղբորական մահը, անխոնջ, սրտոտ և համեստ գործաւորն եղաւ . գործնէութիւն մը որ այդ ազազուն և դէգիւն մէջ գտաւ կորովի և բարոյական առաքինութեան մշտնջենական վերածնութիւն մը և ատրուչան մը :

Եւ ո՞վ աւելի պէտք ունէր բարոյական կորովի քան իր անբախտ հայրենիքը . . .

Իր նկարագիրը իբր մարդ, յեղափոխական և իբր ընկերական էակ բարձր էր և անբասիր : Մարդեղացած հմայք մըն էր և զինքը ճանչցողները անկարելի է որ չկախարդէին ու չգտնէին անոր մէջ ճշմարիտ և անձնու-

րաց յեղափոխականը : Պարզ էր իր կեանքի մէջ, մանկական ոգիի պէս ջինջ պարզութիւն մը, այնպէս որ մանկավարժի մը զարմանալի համբարատարութիւնով և հայրական հաճոյակատարութիւնով մը կը նստէր և շահեկան նիւթեր կը գտնէր խօսելու մանուկին և պատանիին հետ և ամէնուն հետ :

Չջանաց պարուրելի արեւստական ամպերու մէջ կամ Սինայի վրայ բարձրանալ ժողովուրդին կուռք մը ըլլալու համար, ինչպէս կը տեսնենք ծանծաղամիտներու մօտ, որ իրենց ոչնչութիւնը սքօղելու համար, ամպերու մէջէ կը սիրեն պատգամել և միշտ իրենք զիրենք գաղտնի և խորհրդաւոր կը պահեն ուսմիկ ամբոխէն :

Քրիստափոր Միքայէլեան կեանքն էր, և կը սիրէր ապրիլ իր ժողովուրդին հետ և անոր ալեկոծ ու վշտոտ կեանքին մէջ : Նահապետական կեանքի հեռաւոր ցոլք մը, վերցուչում մը կար անոր մէջ : Իր սիրտը, իր հոգին, ինչպէս իր տունը բաց էին հառարակութեան առջև :

Իբր գաղափարական և հասարակական գործիչ, որուն համար ստեղծւած էր, իր պաշտօնին բարձր առաքինութիւնը և խանդավառ և անվեհեր զիտակցութիւնն ունէր :

Գործին լծեցաւ առաքեալի անյողդողդ հաւատքով ու նւիրմունքով և մինչև վերջ ցոյց տաւ աննկուն կամք և անչէջ եռանդ որով կը մագնիսացնէր նոր սերունդը և կը սիրցնէր ու պաշտելի կ'ընէր գործը :

Եթէ ինչ ինչ պարագաներու մէջ խղճահար նկատումներ և վերապահումներ ունեցաւ, գործին կազմակերպական նախանձախնդրութիւնը և ծայրայեղօրէն սրտցաւ մտահոգութիւնն էր որ կը թելադրէին ատ իրեն : Իր բոլոր էութիւնը ելեկտրացած էր գործին սիրով և անձուրացութիւնով : Լաւատես էր որովհետեւ յաւիտենական պայքարող մըն էր . և իր տարիները մխրճելով աղգային գործի

կենսականութեան մէջ, ինչպէս ժողովանոյ աղբիւրի մը մէջ, նոր և թարմ ուժ կ'առնէին՝ մըշտ կազմ ու պատ-
րաստ պատմութեան և բախտի անգթութեան դէմ մե-
նամարտը վետականելու:

Մակարելի է որ չողբան զինքը ճանչցողները: Կովկա-
սը պարտաւոր էր սղալ և ցնցուիլ այդ մեծ Յեղարիտա-
կանի կորուստին առջև, որուն բարոյական հեղինակու-
թիւնը այնքան մաքուր և այնքան տիրական եղաւ և ո-
րուն յիշատակը նւիրական յարգանքով մը պիտի պահուի:

Կովկասի և արտասահմանի մէջ արտայայտուած տիե-
զերական համակրանքը, հոգեհանգիստները և փառաւոր
յուզարկաւորութիւնը, միսթարական ապացոյցներ են թէ
հայ ժողովուրդը զիտէ գնահատել բարոյական ուժը
և արժանիքը որ ազգի մը մեծութեան հիմքը ու էութիւնը
կը կազմեն, կը ճանչնայ և կը սրբազործէ այն ազնիւ ու
անձուէր ծառայութիւնները որուն կարօտ է մեր մարտի-
րոսացած հայրենիքը: Ռուսահայ կղերը չէր սխալեր եթէ
իր հոգեհանգստին մէջ կրկնէր աստուածաշնչական բնադանը.

«Եւ Խորալէլ մեծ մարդ մը կորսնցուց այսօր»...

Յեղարիտութիւնը և մեր դատը ազնիւ և հոյակապ
դէմք մը կը կորսնցնէ իր պատմէչի վրայէն, անուրանալի է:

Սակայն այն դործը, որուն գլխաւոր հիմնադիրներէն
և մշակներէն մէկը եղաւ Քրիստափոր, պիտի չարունակուի
սրտանէր եռանդով և նոյն անխնայ թափով ու եղբայ-
րակցութիւնով:

Քրիստափոր Միքայէլեան լայն ու լուսնդէն ակօսներ
բացաւ յեղարիտութեան դաշտին մէջ և ցանեց հոն բա-
րոյական առողջ ու գիտակից սերմը. սակայն ցաւ է որ
ինկաւ իր նպատակին և իր փայլալայտ գործին կէս ճամ-
բան: Իր դեակին վրայ, որ մայրենի անուշ հոգէն զրկւած
է, բարոյական մարդն է որ վեհ յիշատակարանի մը սղէս
վեր կը պահայ:

Հող է մեր միսթանութիւնը: Այդ հմայքը յիդա-
փօսութեան ժառանգն է:

Իր թարմ և արտասուլթոր գերեզմանին առջև հարկ
է չորս հողմերուն յանձնել Շէյքսպիրի խօսքերը առա-
քինի Բրուտոսի վրայ.

His life was gentle; and the elements
So mixed in him, that the nature might stand up
And say to all the world: **This was a man.** (*)

Ա. ԱՇՈՏ

«Հայրենիք», Պոսթոն, 1905, թիւ 18

(*) Իր կեանքը վեհ էր: Տարբեր իր մէջ այնպէս լա-
րադիպցած էին՝ որ Բրուտոսը կրնար ոտի կանգնիլ եւ ամ-
բող աշխարհին դէմ. «Սա մարդ մըն էր»:

ԼԱՒ ՄԱՐԴՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Բագուի լրագրիչներից մէկի առաջին երեսում — մի շարք սև յայտարարութիւններ։ Սև ենք անուանում մենք, լրագրական աշխատողներս, այն յայտարարութիւնները, որոնք հաստ սև չրջանակների միջից գուժում են մէկի մահը։

Պատահում է, որ դրանք շատ են լինում մի օրվայ մէջ. պատահում է, որ լրագրի առաջին երեսը մի ամբողջ գերեզմանոց է ներկայացնում։ Այդպէս էր և Բագուի լրագրի այդ համարը։ Եւ այդ սեւերի մէջ մէկը, մի անուն, դրոշմված խոշոր, սև տառերով, պարզ ու անողոք, անհերքելի, ինչպէս ինքը, մահը — — — :

Ռուսերէն և հայերէն խոշոր տառերը ապացուցին, որ նա չը կայ այլևս։

Ռվ։

«Մեր Քրիստափորը»։

Քրիստափորներ շատ կան։ Բայց մի հատիկ էր այն Քրիստափորը, որին անփոփոխ կպած էր այդ մտերմական «մեր»ը։ Ամեն մէկը նրան համարում էր իրանը։ Եւ նա իր ամբողջ էութեամբ մի փայլուն փաստ էր, որ դա սրբալ չէ, որ ինքը պատկանում է ամենքին և ամենքից յետոյ, ամենքից քիչ՝ իրան։

Ես գոնէ այսպէս էի ճանաչում և հասկանում Քրիստափոր Միքայէլեանին մեր ընկերական չրջաններում։

Եօթը-ութ տարի առաջ էր։ Լրագրական գործը գիշերային երկար աշխատանք էր պահանջում, և ես յաճախ

խմբագրատանից դուրս էի գալիս գիշերվայ ժամը 2-ի կամ 3-ի միջոցներին։

Այդ ժամերին, երբ երթեւեկութիւնը Թիֆլիսի փողոցներում դադարում է և քնեած մեռելութիւնն է սկսում տիրել ամեն տեղ, ինձ շատ յաճախ վիճակվում էր մի շատ անորոշիկ հանդիպման ուրախութիւնը։ Գօլօվինսկի պրօսպեկտում, Կօզլօվսկու տպարանի կողմից, իր հանդարտ, բնորոշ քայլերով, դէմս էր գալիս «մեր Քրիստափորը»։

Նա էլ լրագրական անանուն, անցյալ բանուոր էր։ Լոկ ապրուստի միջոցներ գտնելու համար տարիներից ի վեր կատարեւ էր «Նօվօյէ Աբագրէնիէ» լրագրի սըրբազրիչի մաշեցնող պաշտօնը։

Հանդիպում էինք իրար, մտանում էինք յոգնածութիւնը, գիշերային ուշ ժամը, յաջորդ առաւօտից սպասող աշխատանքը։ Եւ մոռացողը ես չէի երբէք, այլ նա, միմիայն նա։ Այդ կարողութիւնը առատ չափերով նրան էր արված։

Սկզբում մի փոքրիկ նախաբան նրա կողմից, մի քանի միանման խօսքեր թէ այս գիշեր գործակալական հեռագիրներն ուշացան և նա նոր միայն վերջացրեց դրանց սրբագրութիւնը։ Բայց այդ խօսքերի մէջ բանւորի գանդատի, յոգնածութեան նշոյլ անգամ չէր նկատվում։ Կեանքի հանդամանքները, որոնք այս կամ այն կերպ ազդում են անձնականի վրայ, ոչինչ նշանակութիւն չունէին նրա համար։ Այդ կողմից «մեր Քրիստափորը», չը նայած իր վտիտ, փխրուն արտաքինին, երկաթէ մարդ էր։ Ճիշտ երկաթէ։ Միայն երկաթը կարող է այնքան անհոգի սառնութեամբ վերաբերվել դէպի աշխարհը դրողեցնող կենսական հոգսերը — զգեստի, ուտելիքի, կուշտ ու հանդիստ լինելու հոգսերը...

Թեթև առաջաբանից յետոյ նա խոկոյն անցնում էր

օրվայ խօսք ու գրոյցներին, փաստերին, բնաշխարհութեան: Պրծաւ: Այլեւ չէր կարելի դուրս գալ նրա դիւթող իշխանութեան տակից:

Ու մենք հանդարտ, դանդաղ սկսում էինք քայլել խոշոր ամայութեան մէջ: Մենաւոր, ուշացած, շտապող անցորդները, մի մի անգամ դղրդացող կառքերը — ոչինչ, ոչինչ չէր կարող կտրել խօսակցութեան թելը, դրաւել իմ ուշադրութիւնը դէպի մի այլ կողմ: Թիֆլիսի լապտերների աղօտ լուսաւորութեան մէջ այդ վտիտ, դուրստ, բայց համակրելի, ինտելիգէնտ դէմքն էր, որ ամեն անգամ նոր և նոր ոյժով, գրաւչութեամբ յափշտակում էր իմ ամբողջ ուշքն ու միտքը: Սպիտակ ակնոցների ետեւից նայող բարի աչքերը, չրթունքների վրայ մշտապէս խաղաղող մեղմ ժպիտը, որ փոփոխներ էր կաղմում նօսը միբուրով ծածկված պտերի վրայ, — այդ բոլոր քնքրելի, հանդարտ գծերը այնքան հարազատ, այնքան մտերմական էին, որ չէր կարելի նրանց համար չը մօտնայ և՛ քուն, և՛ հանգստութիւն:

Եւ նա տարվում էի նրան լսելու, նրան առարկելու, հակառակելու, նրա հետ վերջի վերջոյ համաձայնվելու հաճոյքով: Եւ ինչն էր այդ հաճոյքի զաղտնիքը: Ո՛չ հետադարձ կարողութիւն էր տուած նրան, ո՛չ նոյն իսկ միջակ պերճախօսութիւն: Բայց կեանքի հարուստ փորձը, ուժեղ ու առողջ լոգիկան(6), զարգացումը, լուսաւոր հայ եացքները գրաւիչ, ակործալուր էին դարձնում նրա հասարակ, անարուեստ խօսքը:

Այդքանը, ի հարկէ, բաւական չէ: Լսելով նրան, իսկոյն կարելի էր հասկնալ թէ ինչով է ապրում ապրուստի վերաբերմամբ այնքան անհոգ այդ մարդը, թէ ճիշդ է այն կերակուրը, որ կեանքի ջերմութիւն, եռանդ էր պահպանում այդ կաղմուածքի մէջ: Անա այս էր գլխաւորը:

Մեր Եղիշէն, նկարագրելով հինգերորդ դարի հայ հետազոտական, նմանեցնում է նրանց անարիւն ճպտակների, որոնք ապրում են իրանց երգերի քաղցրութեամբ, կերակրի կարիք չունեն, կենդանի են մնում միայն օդը ծծելով և անմարմին էականների օրինակն են հանդիսացնում:

Սա բանաստեղծական անկարելիութիւն չէ, այլ մարդկային բնաւորութեան մէջ թաղնված հերոսական գծերի ճիշդ նկարագրութիւն: Նիւթական աշխարհում գաղափարներով և միմիայն գաղափարներով ապրող անհատներ — ահա անմարմինների օրինակ բերող հերոսութիւնը, մի հերոսութիւն, որի համար անպատճառ պատերազմական դաշտեր և բարձրագոյ, ահեղ մեծագործութիւններ չեն հարկաւոր, որ կարող է ծլել ու ծաղկել և սովորական, մոխրագոյն աշխարհում, իբրեւ առօրեայ կեանքի խորհրդից մէկը զարդաբող աստուածային ջերմութիւն:

Համոտութեան, անսահման պարզութեան տակ թաղնված աննման գոհարներ, — ահա ինչով է երկինքը յաճախ օրհնում ցաւերի հայրենիք ներկայացնող մեր աշխարհը: «Մեր Քրիստոսիոր»ը այդ համեստութեան ու պարզութեան մի ծայրագոյն օրինակ, Եղիշէի գեղանկարած հերոսութեան մի նմուշն էր: Նա էլ մի ճպտու էր: Նրա կամաւոր աղքատութիւնը, անարժաթութիւնը, նրա մարմնը ծածկող հոտախնրեր երբէք թոյլ չէին տալիս, որ այդ մարդու վերաբերութեամբ որեւէ նիւթական, շահադիտական հակադրողութիւն ոչ միայն կաղմվի, այլ և կաղմվելու հնարաւորութիւն անգամ ունենայ: Նա էլ ապրում էր իր սեփական երգի քաղցրութիւնը ծծելով: Իսկ նրա երգը կեանքի ընթացքում, մինչև վերջը, մէկ էր — գաղափարը...

Օդ և գաղափար — այսքանն էլ շատ բաւական էր, որ նա ապրէր մարդկութեան մէջ, ապրէր ոչ թէ իբրեւ մի դառնացած յոսեոս, այլ իբրեւ անսահման հաւատ զ

լցված, զարմանալի սիրող և կենսաթրթիւ սրտի տէր մի մարդ, ապրէր միշտ առողջ ու աննկուն, դառնութիւն, վիշտ ու զրկանք արհամարհող: Հայրը խելով նրա ձեռքից, չէր կարելի նրան սպանել, — նա կարող էր առանց հացի էլ ապրել: Նրան սպանելու համար բաւական էր մի բան—ջարդել, ոչնչացնել գաղափարը. առանց սրան նա, ճիշդ որ, չէր ապրի և ո՛չ մի բոպէ:

Այդ գաղափարամոլութիւնը ձուլվել էր նրա գոյութեան ամեն մի փաստի հետ և նա յիշեցնում էր ինչ-որ անցած էպիքական⁽¹⁷⁾ շրջանների մի մարդ, որին չէր կարելի հասկանալ մեր գործնական ժամանակներում: Սեփականութիւն նա չուներ, նրա աղքատիկ ընտանիքներ, նրա մաշեցնող աշխատանքի հայթայթած դրամական միջոցները հաւասար իրաւունքներով պատկանում էին և նրա ընկերներին ու ծանօթներին: Նրա մօտ մտնում էին առանց հարցնելու. և նա ուրախ էր, որ այդպէս են վարվում իր հետ: Նա ինքը քնում էր չոր յատակի վրա, որպէսզի հիւրերը քնեն նրա մահճակալի վրա, նրա անկողնի մէջ:

Չէր կարելի այդ մարդուն երեւակայել անգամ չաքաջութիւնից, զրկանքներից դուրս: Կարծես բոլորովին անհնարին բան էր նրա համար ապրել փոքր իշատէ բարեկեցիկ, փոքր իշատէ յարմար պայմանների մէջ: Աղքատութեան, կարիքի պողպատէ ճիրանները միշտ հարկաւոր էին, որպէս զի այդ բիւրեղեաց, քնքոյշ, սիրող սիրտը ցոյց տալ իր ոտոյիկեան ամբողջ կորույր, որպէս զի կարողանայ սիրտ տալ, տաքացնել դառնութիւններից յուսահատվածներին, որպէս զի ինքն իրան զրկելով, հայրական և եղբայրական գթառատութեամբ խնամէ, փայփայէ իր սիրելիներին: Իսկ սիրելիներն — նա շատ ունէր — նրա գաղափարակիցները: Նրան գտնում էին, որոնում էին և նա ինքն էլ որոնող էր, գտնող էր:

Բուռն, հրաբլիսային բնաւորութիւն չէր «մեր Քրիստ-

տափոր»ը: Ընդհակառակը — չափազանց խոնարհ: Բայց նա մի շատ փայլուն ապացոյց էր, որ այդ հեզ ու մեղմ յատկութիւնների տակ էլ կարող է անասան համոզմունք, անյողդողդ վճռականութիւն, տոկուն հաստատականութիւն ամբարված լինել: Դա ժայռի ճակատից աղմուկով ու որոտով ցած նետով մի վտակ չէր, այլ դաւար մարդի մէջ անձայն դուրս հոսող մի յորդառատ, վճիտ աղբիւր, որի ակը երբէք չի նուաղում, որի ջրերը չեն կանգնում արգելքների առաջ:

Միշտ սաստիկ խիստ, պահանջկոտ իր վերաբերմամբ, նա զարմանալի ներողամիտ էր գէպի ուրիշների պակասութիւնները: Ներել զիտէր նա անասան չափերով: Թուում էր, թէ մարդկանց մէջ հաշտութիւն, միութիւն տարածելու համար էր նա ստեղծված: Բայց ո՛չ: Ներել չէր կարող նա միայն մի բան — գաղափարական դաւաճանութիւնը: Այստեղ — ոչ մի զիջում: Այստեղ նոյնիսկ բռնակալութեան ընդունակ էր դառնում այդ հեզ, բարի մարդը:

Նրա հետ կարելի էր երկար ու երկար վիճել, կարելի էր չը հաւանել նրա հպիսցքները, կարելի էր նոյն իսկ դատապարտել նրա գաղափարական աղանդաւորութիւնը, որ մի անփութաստիքի բան է այդպիսի մարդկանց մէջ: Բայց և այդպէս, մնալով սեփական կարծիքի և համոզմունքների մէջ, չէր կարելի այնու ամենայնիւ չը յարգել, չը սիրել նրան ամբողջ սրտով, չը մեծարել նրա մէջ անհուն ու անսպառ եռանդը, չը մեծարել և մտքի ֆանատիկոսին:

Մտքի, գաղափարի ֆանատիկոսներ... Սրանք են կեանքի զարդերը, սրանք են գրանիտեայ փարոսների պէս կանգնում կեանքի ալեկոծված, խաւար ովկիանոսում:

—
Մեր գիշերային հանդիպումները շատ երկար չը շա-

րունակովեցին: Վերջապէս նրան մի օգնական էին տուել և նա կարող էր գտնէ հեռագիրների կէս-գիշերային սրբ-բազրութիւններից ազատուիլ:

Բայց երկուսս էլ լրացրական աշխատողներ էինք, և հասարակական, գրական, կուսակցական հարցերը այնու-հետեւ էլ շատ յաճախ հանդիպեցնում էին մեզ՝ մտքեր փոխանակելու համար: Մի և նոյն չրջանի, միևնոյն աշ-խարհայեցողութիւնների մարդիկս շուտ շուտ էինք հա-մախմբուում, և «մեր Բրիտանիո»-ը, միշտ լաւատեղեակ, միշտ հիղինակաւոր, մեր չրջանների աչքն էր, հոգին էր:

Նա հեռացաւ Թիֆլիսից, և ես այնուհետեւ երբէք չը տեսայ նրան, գրաւոր յարաբերութիւններ էլ չունեցայ նրա հետ: Բայց այդպիսի ընկերները երբէք չեն մոռաց-վում: Եւ ամեն ժամանակ, երբ պէտք էր երեւակայել բարի, անձնուէր սիրաւատ եղբօր, անկեղծ բարեկամի, անէջլ գաղափարներով վառւած հեղ գործիչի տիպը, իմ մտքի մէջ իսկոյն պատկերանում էր «մեր Բրիտանիո»-ի գունատ, նիհար, համակրելի դէմքը, որի մի հատ գիծն անգամ չէ ջնջվել սրտիս մէջ:

Եւ այդ սիրելի դէմքը այսօր սուգի չրջանակի մէջ դրւած մի անուն է միայն:

Անուն միայն, այո՛, բայց ի՞նչ անուն... ,

ԼԵՕ

«Մշակ», 1905, Թիֆ 42

Ո՞Վ ԷՐ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԸ

Թող ծածանի ազատական դրօշակը,
բոլ ժողովուրդը ինքի նրա հնայքը, այն
ժամանակ նրա պաշտպան հերմաներն էլ
անկախս կը լինեն...:

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ

Հասարակական կեանքն այն եւուն հնոցն է, որ իր կրակոտ թափով առավ է մղում ժամանակի պահանջնե-րը և ձուլում ու ձեւակերպում է նրանց գործօնները:

Եւ այդ գործօնների շարքում շատ յաճախ աչքի ընկ-նող դեր են կատարում սուսնձին անհատները, եթէ նրանք ըմբռնել են ժամանակի ոգին, եթէ ունեն որոշ իդէալներ ու համոզմունքներ և գիտեն միշտ անյողդողդ, միշտ աներկիկդ առաջ տանել այդ համոզմունքների դրօշակը:

Անհատը հերոս է, երբ կարողանում է իր տաղանդի, իր տոկունութեան շնորհիւ բարձրանալ ընթացիկ կեանքի մակերեսներից և անձնազո՞ ջանքերով հարթել գաղա-փարական հոսանքի ուղին, երբ իր մտքերով, համոզ-մունքներով ու գործունէութեամբ իր շուրջն է գրաւում ամբողջ խմբեր ու հասարակական խաւեր:

Մենք տեսնում ենք այնպիսի անհատ-հերոսների պատմութեան ամբողջ ընթացքում, բայց նրանք առանձ-նապէս աչքի են ընկնում ճնշւած, կեղեքւած ազգերի կեանքում, երբ այդ կեանքը բռնութեան շղթաների մի-ջից բաց է անում ազատութեան ճանապարհը, երբ ծա-ծանում է յեղափոխութեան կարմիր դրօշակը:

Անա մի կարագեօրգիւկիչ, որ ապառաժ սերքերի գլուխն անցած արիւնտա ջանքերով կարողանում է տա-

պաղել այնքան ծանր, այնքան ճնշող թիւրքական լուծը
և նոր կեանք տալ ազատ սերբիայի:

Ահա մի Իպսիլանտի, որ իր զինակից խմբով թիւր-
քական սահմանն անցնելով բռնութեան այդ աշխարհում
բարձր հնչեցնում է յայն ժողովրդի ականջին.

«Ազատութիւն կամ մահ»...

Եւ նրա այդ կոչը արձագանք է գտնում հազարա-
ւոր սրտերում, նրա անձնագոծութիւնը նորանոր խմբեր
է քաշում իր յետեւից և բաց անում նոր Յունաստանի
ազատութեան դռները...

Ահա մի Մաձինի, Գարիբալդի, որ իրենց գործու-
նեցութեամբ այնքան ազդու դարկ են տալիս գեղեցիկ
Իտալիայի ազատութեանն ու միութեանը:

Ահա վերջապէս մի Կարաւելով, Ստեփան Կարաջա,
Հաջի Ղիմիար և ուրիշները, որ իրենց կեանքն են գո-
հել արվեստի հայրենիքի, Բուլղարիայի ազատագրութեան
գործին:

Եւ դրանք բոլորը, բոլորը հերոսներ են՝ ազատու-
թեան մեծ գործի հերոսներ...

— — —

Իսկ հայը, որ սերբերից, յոսիներից ու բուլղարներից
ոչ պակաս ճնշւած, կեղեքւած էր բռնութեան հպում-
ների տակ, դարեր շարունակ լսիկ-մեջիկ համբերելուց,
արիւն արցունք թափելուց յետոյ՝ նա ևս կանդենց յեղա-
փոխական կարմիր ճանապարհին և այդտեղ ստա՛յ անցան
նրա համոզւած գաղափարական բնափրկականները. ան-
ցան՝ հայութեան արդար բողոքը բարձր հնչեցնելու, բռն-
ութեան ու բարբարոսութեան դէմ խիզարարաբար կռիւ
մղելու համար:

Հայկական նոր կեանքի, նոր հոսանքի հերոսներն
էին՝ դրանք, որ իրենց յետեւից քաշում էին ամբողջ խմբ-
բեր: Ընդամենը ժողովրդի ազատութեան սահմիրաներ էին

դրանք, որ ամբողջ աշխարհի առաջ հնչեցնում էին հայ-
կական արդար բողոքի ձայնը, որ միշտ և ամեն տեղ
արժարժում էին սեփական ոյժերով գործելու կարեւո-
րութիւնը:

Եւ նրանցից շատերն ընկան ազատութեան մեծ ճա-
նապարհին, ընկան դեռ իրենց կէտ նպատակին չը հասած:

Ահա այդ ընկած հերոսներից է և Քրիստափորը —
այն մարդը, որը իր ջինջ հողիով, խորին համոզմունքնե-
րով, անձնագոծութեամբ ու անկեղծութեամբ սիրելի էր
ընկերների չը՛նանում, յարգելի էր հասարակութեան ամե-
նալայն խաւերում և ազդեցիկ էր իր փայփայած գործի
առաջադէպը:

Նա գաղափարի մի մաքնիս էր, որ դէպ իրեն էր
քաշում նորանոր ուժեր, քաշում որպէսզի նրանց էլ ցոյց
տայ յեղափոխական կարմիր ճանապարհը, նրանց էլ կանդ-
նեցնէ գաղափարական վեհ դրօշակի տակ...

Նրա խօսքը մի ազդու դեղ էր վշտացած սրտերն
ամոքելու, յուզւած մտքերը խաղաղացնելու համար:

Նրա խորհուրդները, բացատրութիւնները մէկ-մէկ
օղակներ էին, որ շղկապում էին նոր ընկերների, ծա-
նօթների մտքերը և դրանցից ստեղծում համոզւած գոր-
ծիչներ:

Նա իր կեանքի նպատակն էր դարձրել ճնշւածների,
հալածւածների արդար դատը:

Եւ այդ նպատակը քաշեց նրան հեռու երկիրներ,
«օտար հորիզոններին» տակ, ուր նոյն գործն էր նրան
դիչեր-ցերեկ զբաղեցնողը՝ նահատակուող հայ ժողովուրդի
ազատութեան գործը:

Եւ իրրեւ քաջ զինուոր այդ գաղափարի՝ նա ընկաւ իր
գուրգուրած մեծ ծրագրի իրադրման կէտ ճանապար-
հին, ընկաւ վաղաժամ, իրրեւ մի զոհ դաժան պատա-
հարի:

Ահա թէ ո՞վ էր Քրիստոսիորը, ահա թէ ի՞նչպիսի մահւան տարեդարձն է լրացել այսօր:

Ընկաւ, միտաւ Քրիստոսիորը... Ո՛չ. դա ճիշտ չէ. այդպիսի անունները չեն մեռնում, նրանց ամբողջ էութիւնը մի մարմնացած գաղափար է, իսկ ազատութեան գաղափարը յարատե է, միշտ կենդանի...

Այո՛. անմոռանալի է Քրիստոսիորը. և նրա անունը մի պատուաւոր տեղ կը դրաւէ հայկական նորագոյն պատմութեան էջերում...

Նրա փայլալից դրօշակը դեռ ծածանւում է Դաշնակցութեան ձեռքին:

Նրա ոգին դեռ տաւառնում է ազատութեան լայն ճանապարհին և քաշում, առաջ մղում գաղափարի զինւորներին:

Եւ այդ զինւորները կանցնեն ու կընկնեն նոյն ճանապարհին, մինչև որ գաղափարը յաղթանակէ և վերջ դնէ հայի դարաւոր վշտին, տառապանքին:

Իսկ ով սիրում է Քրիստոսիորին, ով յարգում է նրա յիշատակը — նա պինդ պէտք է պահէ նրա բարձրացած դրօշակը, լայն պէտք է բաց անէ նրա ընդգծած ճանապարհը և խոտացնէ գաղափարակիցների շարքերը, որպէս զի օր առաջ իրականանայ ճնշւածների ազատութիւնը և թաղաւորէ արդարութեան սկզբունքը:

Այդ է պահանջում հայկական արիւնոտ իրականութիւնը. այդ կը լինի ամենամեծ յարգանքը անմոռանալի Քրիստոսիորի յիշատակին:

Ե. ՅՈՓԶԵԱՆ

«Յառաջ», 1906, Թիւ 46

ԸՆԿԵՐ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԸ

«Եթէ մայր բնութիւնը ժամանակ առ ժամանակ աշխարհ չուղարկէր այդպիսի մարդիկ, կը չորանար կեանքի անդատանը», — գրում էր Նեկրասովը Դօբբօլիւբովի մահւան առիթով:

Ուրա բանաստեղծի այդ խօսքերն յիշեցի, երբ մի տարի առաջ հեռագիրը գումեց Քրիստոսիորի մահը:

Հաղւադիւտ հայ գործիչ էր իջնում կեանքի բեմից, — հմայիչ, ինչպէս ոչ ոք նոյն սերունդին պատկանողներից, ազնիւ, տոկուն և նրբազգաց, ինչպէս քչերը նրանցից, և պարուրատ¹⁸⁾, ինչպէս ոչ մէկը հայերից, գոնէ իմ տեսածներից:

Քսան տարւայ ընկերներ ենք եղել և սակայն ես չեմ յիշում ետականութեան գէթ մի դէպք Քրիստոսիորի կողմից: Ընդհակառակը, չեմ յիշում մի օր, երբ նա զբաղւած չը լինէր սրան կամ նրան որեւէ ծառայութիւն մատուցանելով, երբեմն նոյն իսկ՝ բառի բուն նշանակութեամբ՝ հազի չապիկը ուրիշին տալով: Այդ էր պատճառը, որ ընկերական նեղ չըջանում «ընկերամուլ» էինք անւանում նրան և այդ էր պատճառներից մէկը, որ միշտ «ուխտի դուռ» էր Քրիստոսիորի սենեակը:

Ընկերամուլ չէր կարող ընկերավարական չը լինել, և Քրիստոսիորը ընկերավարական էր և ընկերավարական մնաց մինչև կեանքի վերջը: Յամենայն դէպս, նա ընկերավարական էր 1885 թիւից, երբ ես առաջին անգամ պատահեցի նրան Մօսկւայում:

Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտի աւարտած Մօսկւայ էր եկել և ազատ ունկնդիր գրեւէ Պետրովսկայա

Ակադէմիայում, ուր լսում էր գլխաւորապէս քաղաքա-
տնտեսութիւն, որ ուսումնասիրում էր հաղապարհաւ
ուսանողով: Օրը տանկից ժամ էր սկսւում և այդ ժա-
մանակի մեծ մասը գործ էր դնում Մարքսը ուսումնա-
սիրելու համար, որի երկրպագուներից էր, թէև մարք-
սիստ չէր՝ այդ բառի նեղ նշանակութեամբ: Ասենք,
Մարքսն էլ ասում էր, թէ ինքը մարքսիստ չէ բառի
այդ նշանակութեամբ:

Այդ ժամանակ Քրիստափորը կօմպոզիտ¹⁹⁾ էր և
սկսում էր թէ ինքն այնպիսի ծրագրի է հետևում, որ
կարելի է գործադրել նոյն իսկ դժուարում:

Այնուհետև երբ թիֆլիս վերադարձաւ, իրական
կեանքն ազդեց նրա վրայ և այդ ազդեցութեան առակ՝
նա, չր դադարելով բնկերավարական լինելուց, դարձաւ
ազգային սկզբունքի պաշտպան և ուրիշ իր համասոյնե-
րի հետ այդ ազգային բնկերավարական աշխարհայեացքի
կնիքը դրեց այն կազմակերպութեան վրայ, որի հիմնա-
դիրներից ու պարծանքներից մէկը եղաւ:

Տեղը և ժամանակը չէ մանրամասն բնորոշելու Քրիս-
տափորի հմայիչ անձնաւորութիւնը և նրա կատարած խո-
շոր դերը մեր պատմութեան վերջին տասն և հինգ տար-
ւայ ընթացքում:

Այսօր մենք մշայն մեր յարգանքն ենք մատուցա-
նում նրա յիշատակին:

Խոնարհեցնենք գլուխներս այն մարդու յիշատակի
առաջ, որ դադախարի համար ապրեց և դադախարի հա-
մար մեռաւ:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

«Յատալ», 1906, Թիւ 46

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԵՐՈՍԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ

(Քրիստափորի մահւան առաջին տարեդարձին առթիւ)

Մի տարի անցաւ այն կսկծալի, այն ողբերգական
օրից, երբ կոյր, ճակատագրական դիպածը խեց մի
հոյակապ կեանք, որի անունն է Քրիստափոր:

Դա մի բոլթ չէր, այլ շանթառաւ կայծակ, որ ան-
ցաւ մեր գլուխների վրայով և երբ լուց նրա որտաւ,
մենք նոր զգացինք աւերածի բոլոր չափը, կորստի բո-
լոր մեծութիւնը:

Յանդուզն ծրագրների, ազնիւ մեծ խոհերու մի ամ-
բողջ աշխարհ էր, որ փլչում էր այդ զարմանալի կեանքի
հետ, որ խորհրդաւոր ստուերի պէս այնքան ստորին
թափառում էր երկրից՝ երկիր, քաղաքից՝ քաղաք, ամեն
տեղ ման լոծելով իր ազգեցուցիչ անհատականութեան,
իր գերող անձնաւորութեան հմայքը:

Եւ մենք չէինք մշայն, նրա մօտիկ ընկերները մեծ
հոգու, մեծ յոյզերի անմըջական հաղորդակիցները, որ
չամցինք այդ անակընկալ հարւածից: Հայ հատարակու-
թիւնն իր լաւագոյն ամբողջութեամբ, բոլոր նրանք՝ որոնց
սրտերն ընդունակ են յուզելու զոհերի մեծութեան ա-
ռաջ, անկախ իրենց քաղաքական դաւանանքներից, բո-
լոր նրանք, որոնց գէթ մի անգամ վիճակէլ էր տեսնել
անդուգական Քրիստափորին, նրա կեանքի եռուն, լիքը
վայրկեաններում, զգացին նրա մահւան բացած կիզիչ
դատարկութիւնը:

Հեռաւոր, տարագիր գերեզմանը դարձաւ հազար
հազարների համար պաշտամունքի առարկայ, և այդ միշտ

Թագնւած, այդ տանջւած մեծութիւնը հեռաւոր հորի-
զոնների վրայ բարձրացաւ իր բոլոր վեհութեամբ:

Եւ այս մեր դժնդակ, այս անիրաւ օրերում, երբ
սանձարձակ ու վայրագ բարբարոսութիւնը բռնութեան
հետ ձեռք ձեռքի աւած արիւնտում է հայի քաղաքա-
կըրթական ազատական իդէալները, Քրիստափորի գու-
նատ ու տանջւած պատկերը մեր աչքի առաջն է, նրա
ուժեղ կամքը և ուժեղ խօսքը մեր առաջնորդը:

Տարագիր գերեզմանը, որքան և հեռու լինի, թէկուզ
մի ուրիշ աստղի վրայ, ազնիւ ներշնչումների, գեղեցիկ
խնթութիւնների, մի անհատնաւ ազդել է բոլոր նրանց
համար, որոնց թիկունքը ձկուն և գլուխն այնքան կու-
ցած չէ կրելու համար բռնութիւններէ անբարոյականա-
ցնող, ստորացուցիչ լուծը:

Յուսացող ժողովրդի պայքարի և յաւի այս օրերում
տարագրի մեծ իդէալը մնում է որպէս առաջնորդող աստղ:
Եւ երբ կը հասնի ազատութեան և ճշմարտութեան յաղ-
թանակը, երբ դարաւոր ճիգերը կը կնքեն մեր ազգի
մարտիրոսութիւնը լուսաւոր ու մեծ ապագայում, այն
ժամանակ նա դարձեալ կը մնայ՝ ազատութեան այն հը-
պարտ մարտիկը ազատ սերունդների համար որպէս յա-
ւիտենական առաջնորդ դէպի նոր և աւելի ըմբոստ թե-
ւակոխումները:

Յարգանք մեծ տարագրի գերեզմանին:

ԽՍԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՅԱՌԱՋ»Ի

1906, Թիւ 41

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՆ ԱՌՁԵԻ

Մահ ոչ խնացեալ մահ է,
Մահ խնացեալ արդարութիւն է:
ԵՂԻՇԷ

Խնչպէս Կարսի պայթիւնը, երկու տարի առաջ, այ-
սօր ալ Սօֆիայինը դառն ու ճնշող տպաւորութեան տակ
կը ձգէ մեզի:

Նախանձելի են անոնք, որ անկողնի մէջ չդիմող-
լաւեցին մահը, կեանքի տափալուծեան մէջ — բայց
սիրտդ կը ճմրտի, երբ գիտես՝ վատա՞հ ես՝ ապացոյցն
ունիս՝ թէ ո՞րքան սուղ կրնային ծախել իրենց կեանքը՝
այդ խիղախ ու հերոսական ընկերները, մօտիկ օր մը,
հերոսական մեծ կռիւն մէջ...:

Ճակատագրի այն խորհրդաւոր զուգադիպութեամբ՝
որ Կարս ղիտւեցաւ, այս անգամ ալ Հայութեան երկու
կուռղ զանգւածները իրենց ողբի մասը ունին Սօֆիայի
կորուստին մէջ: Սուղը ընդհանուր է, Եդւարդ տաճկա-
հայ յեղափոխականներու նոր սերունդին պատկանող ճար-
պիկ ու մտային ուժ մը, ապագայի հերոս մը, կ'իշխայ
Դաշնակցութեան հին գինւորի մը, անոր հիմնադիրներէն
մէկուն, Քրիստափոր Միքայէլեանի քովիկը...: Զէ՞ որ
Ռուսիոյ և Թուրքիոյ եղբայրներուն ճակատագիրը լրծա-
կից է հիմա:

Հապճեպով և կարճ տեղ մը բռնելու սահմանաւ այս
երկուողին մէջ անկարելի պիտի ըլլայ ինծի ուրաղ ձեզ
փորձել բարոյական այն մաքուր դէմքը Քրիստափորին,
որ անվիճելիօրէն երկցայոյն եղբայրն էր երէցներու, Հայ-
րիկը՝ նորերուն:

Այսօր երբ մահը՝ դաշնակցական գեղեցիկ ու վսեմ աւանդութեամբ՝ թոյլ կուտայ ինծի ընկեր մը հրապարակաւ դրաւտելու, անոր գերեզմանին վրայ միայն ես կը գգամ թէ ի՞նչ ուժ կորսնցուցինք մենք Քրիստափորի մահովը:

Քրիստափոր դաշնակցական բլլալէ առաջ հայ էր, և հայ բլլալէ առաջ մարդ էր — ահա՛ այն մարդը որ հանրային գործիչի մը խտէալը կը ներկայացնէր, այն չափով, որ տխրօր մահկանացուներու առեւած է մօտենալ այդ Սինա լեռան, ուր խտէալը կը թաղուի...

Եթէ կայ մխիթարութիւն մը ինծի համար այս դառն պահուն, ոչ այն է որ միայն այդ աղետալի մահը նոր յաւատութիւն մը, նոր ուժ մը պիտի բերէ յեղափոխական շարքերուն — այսօր Յեղափոխութիւնը չի կարօտիր այլ ևս այդ զոհերուն, — այլ ապացոյց մէն է, թէ եւրոպական ու ամերիկեան արդի բարոյական ինկածութեան մէջ, որքա՛ն փայլուն է այդ ժողովուրդին ապագան, որ տակաւին մէկ ոտքը ստրկութեան մէջ, ընդունակ է Քրիստափորի պէս դէմքեր ստեղծելու:

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

«Հայրենիք», Պոսթօն, 1905, թիւ 16

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՂԸ

Չորս տարի ցրտնից առաջ, Բաղկանների հեռաւոր ու ձիւնոտ լանջերում, ողբերգական պարագաների մէջ, յաւերժութեան միացաւ նրա փոթորկոտ, վշտահար ու երազական հոգին: Եւ այդ տխուր ու ճակատագրական ժամից սկսած՝ նա դարձաւ պատմական անձնաւորութիւն:

Վերջին քսանամեակի հայկական կեանքի ամենահետաքրքրական, ամենագրաւիչ դէմքերից մէկն էր նա, որի անունը անխղելի կերպով կապւած է կովկասահայի ու առաձկահայի քաղաքական վերածնութեան հետ: 90-ական թւականների մարտական, ազատագրական հռահի խտացումն ու կենտրոնացումը այդ վտիտ, նեարդոտ ու անհանգիստ մարդու մէջ պէտք է վնտրել:

Իր մի քանի անձնէր, աղէիւ ու տաղանդաւոր ընկերների հետ՝ Քրիստափոր ներկայանում է իբրեւ վերջին օղակը այն գեղեցիկ շղթայի, որի սկզբնական շրջանում (40-ական թւականներին) հանդչում է վսեմ Արտվեան, երկրորդում (60-ական թւերին) մարտական ու կորովի Նալբանդեանը, երրորդում (80-ական թւերին) խրոխտ ու յուզիչ Բաֆֆին: Պատմական այդ երեք շրջանների զարգացումն ու գործնական կիրառումը, բաժին ընկաւ 90-ական թւականներին: Այդ է պատճառը, որ վերջին գարնշրջանի ամենահետաքրքրական ներկայացուցիչները իրենց ընդունակութեան, շնորքի ու եռանդի ամենախոշոր մասը գործնական ուղղութեամբ շահագործեցին: Հոգիների մէջ մթերւած այն մեծաքանակ ոյժերը այլ ևս գրողներ ու խորհրդածողներ չը ստեղծեցին. նրանք, այդ ոյժերը գործողներ փոխարկեցին:

Այդ էր դարի հիմնական ու առաջնական պահանջը :
Եւ հայկական հոգին ու միտքը այլեւս սկսեցին ծա-
ռայել — ոչ այնքան գրականութեան ու փիլիսոփայու-
թեան — որքան քաղաքականութեան ու հասարակա-
նութեան :

Քր. Միքայէլեան՝ գործունէութե. ն իր ուղղութեամբ
ու ասպարէզով այդ անհրաժեշտութեան ու պատմական
այդ զարգացման զաւակը հանդիսացաւ : Նրա հոգեկան,
մտաւոր ու բարոյական բոլոր տարրերը դիմաւորապէս
այդ միջավայրում արտայայտեցին... Եւ նա եղաւ
գործի մարդը գերազանցապէս... Սակայն մարդկային
հոգին երբէք միակողմանի չէ : Զգացող, խորհող ու յուզ-
ւող տարրերի կողքին միշտ ապրում է և գործող տարրը :
Ինչպէս և գործող մարդը՝ անհրաժեշտորէն ունենում է
նաեւ մտածող-խորհրդածող մասը :

Եւ ահա, այդ կէտի վրայ միայն կամենում ենք
կենտրոնացնել ընթերցողի ուշադրութիւնը՝ ենթադրելով,
որ միւս կէտը — Քրիստափորի քաղաքական-հասարակա-
կան կեանքը — բաւականաչափ ծանօթ է ընթերցող հա-
սարակութեան :

Իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւն՝ պիտի նախ և առաջ
յայտնենք, որ այդ միջավայրում Քրիստափորը չունեցաւ
այն թափն ու բեղմնաւորութիւնը, ինչ որ նա հանդէս
բերեց ազատագրական կենդանի գործունէութեան ըն-
թացքում : Հրապարակախօսութիւնը մի մշտական, ամն-
նօրեայ զբաղմունք չէր նրա համար, այլ մի հարկադրա-
կան, անհրաժեշտ միջոց, որով նա կամենում էր պաշտ-
պանել իր այս կամ այն տեսակի գործունէութիւնը միւրը-
կոտ ու եռուն կեանքի մէջ :

Նա քիչ է գրել, ընդամենը գուցէ երկու հարիւր էջ .
սակայն այդ քիչը չափազանց կարեւոր ու չափազանց
նշանակալից է : Այդ սակաւաթիւ էջերի վրայ նա կարո-

րողացել է խտացնել, ամփոփել մի շատ որոշ, պարզ ու
յստակ աշխարհայեացք, պատմական-սօցիոլոգիական մի
մտահայեցողութիւն, որ ուղղակի, անմիջական ճանա-
պարհով, առանց տատանումների և առանց վարանման
դիմում է դէպի ինքզին էական պարզաբանութիւնը :

Ոճը սեղմ, կարուկ, երբեմն նաեւ չոր ու անխաղ՝
սակայն կենդանի, եռանդոտ, խիստ ու ուժեղ :

Երկու հիմնական տարրեր տոն²⁰) են տալիս նրա հրա-
պարակախօսական ապացուցութեան : Մէկը առարկայա-
կան (objectif) կեանքի դիտողութիւններն ու փորձերը և
միւսը՝ ենթակայական — (subjectif) տրամաբանութիւնն ու
բանականութիւնը : Մի կողմից նա դիտում է կեանքի
բազմապէս ու բազմակողմանի երեւոյթները, որպէսզի
փաստեր ու հիմնաւորումներ ժողովէ. միւս կողմից քնն-
նութեան է ենթարկում այդ բոլորը իր բանականութեան
մէջ և ուժեղ տրամաբանութեամբ՝ անդրդեւելի և ամուր
հետեւանքներ համադրում :

Եւ այս երկու չափազանց գնահատելի յատկութիւն-
ների շնորհիւ նրա հրապարակախօսութիւնը, ոճը, գըր-
ւածքը դառնում են համոզիչ ու տրամաբանա-
կան : Այդ տեսակետից նա միշտ հաւատարիմ է մնում
ինքն իրեն՝ ուկնդրելով շարունակ կեանքի ձայնին և
բանականութեան աղաղակին : Ոչինչ և ոչ մի տեսութիւն
չէ անցնում նրա աշխարհայեացքի մէջ՝ եթէ նա կեանքի
հարազատ արտայայտութիւնը և բանականութեան յանձ-
նարարւածը չէ :

«ԱՄԲՈՆԱԳԻՆՆ ԵՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ»

Այս վերնագրի տակ Միքայելեան 1900-1901 թվականներին հրատարակեց մի աշխատութիւն, որի մէջ հաւաստեց ուղարկել ուսումնասիրութեան ենթարկեց թիւրքահայ կեանքում — վերջին քառամասկի ընթացքում կատարւած քաղաքական նշանաւոր իրողութիւնները — բռնի իսլամացում, գողթ, սով, հալածանք, բնաջնջումը սիստեմատիք փորձեր, սուլթանների քաղաքական յանդուգն ծրագիրներ, Եւրոպական միջամտութիւն, մարտական շարժումները, հայկական ընդվզումը, կոտորածներ, փախուստ:

Պատմական այս յիշերն աստիճանի հետաքրքրական և արիւնոտ խնդիրներով Միքայելեան զբաղւեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեր մտաւոր և հասարակական հրապարակում տիրում էր մի ցաւազին լքումն ու յուսահատութիւն. երբ ամեն կողմից, անգամ ազատամիտ բանակի ղեկավարները մի անըմբռնելի ու տարօրինակ եռանդով «քննադատում էին» հայ մարտական շարժման «սխալները», երբ Ստոյունի և Թիւրքաց հայատառնի միւլաբոյր կոտորածները — կազմակերպւած սուլթանի բռնաւոր ապարանքում, որոշ ծրագրով և քաղաքական շատ յայտնի նպատակներով — առանց փաստի և առանց ազապրոցի համարում էին իրր անմիջական հետեանք հայկական շարժման: Վարդիւերոյ և մակերեւոյթական գնահատումների այդ տարօրինակ ժխտի մէջ, սրտածմիկ յետադիման (réaction) այդ դժնդակ վայրկենին՝ Քրիստափոր Միքայելեան դուրս եկաւ իր պատմական և սոցիոլոգիական լուրջ պատրաստութեամբ, իրողութիւնների և փաստերի անհրաժեշտ ու բազմակողմանի ծանօթութիւններով, կուռ և հաստատուն տրամաբանութեամբ, հզօր, յուղ-

թական և մարտնչող խառնածքով — պարզաբանելու համար երեք հիմնական առաջադրութիւն՝ նախ, որ հայկական կոտորածները հետեանք չեն մարտական շարժման, երկրորդ՝ որ այդ շարժումը մի անհրաժեշտութիւն էր, մի կատարեալ անխուսափելիութիւն. երրորդ՝ որ առանց այդ կարեւոր շարժման մեր ժողովուրդը Թիւրքիայում առմիշտ վտանգի կ'ենթարկէր իր գոյութիւնը՝ մինչև ոչնչանալու, բնաջնջ լինելու աստիճան:

Ամենանուրբ և դժարին խնդիրը, զրւածքի ծանրութեան կենտրոնը հետեւեալն էր: Պէտք էր ցոյց տալ, որ հայկական կոտորածների պատճառների շարքում առմենւին անդ չունեն մարտական շարժումներն ու հայ բազմիկները. պէտք էր ազատուցանել, որ Թիւրքիայի կառավարութիւնը այդ շարժումներից տակաւին չատ առաջ հետեւում էր հայաջնջ քաղաքականութեան, պէտք էր հաստատուել, որ հայկական կոտորածները՝ այնքան սարսափելի և այնքան ողբերգական՝ մի հատւածը, մի կլթաորն էին կազմում պետութեան ընդհանուր, տիրական տրամադրութեան. մի տրամադրութիւն, որ գոյութիւն ունէր անցեալից սկսած և որի համաձայն հայերը պիտի անհետանան Թիւրքական աշխարհից ինչ գնով էլ լինի: Եւ այս կարեւոր կէտը ապացուցանելու համար նա հանդէս է բերում հախաղանց բարեխիղճ ուսումնասիրութիւն՝ հիմնած օսմանեան պատմութեան, իրողութիւնների մանրազնին հետազոտութեան և Եւրոպայի նշանաւոր գիտնականների, պատմաբանների ու սոցիոլոգների վկայութիւնների վրայ: Դրանք բոլորը միաբերան հաստատում են, որ Թիւրքիայում հայերի դրութիւնը մարտական շարժումներից առաջ ամենուին լաւ չէ եղել, դրանք բոլորը ընդգծում են և չեղում այն հիմնական, հանրածանօթ ու անհրաքելի ճշմարտութիւնը, որ Թիւրքական աշխարհում հայ բազմիկների գործունէութիւնից տակաւին չատ

տարիներ առաջ պատրաստուած էր, գործադրուած, կիրառուած ստեղծարարութիւնն ու զփոխալին մի ծրագիր հայ տն-մեղ, անդէն և անապահով ազգայնականութեան վրայ: Այս է ցոյց տալիս պատմութիւնը, այս են ցոյց տալիս բազմաթիւ փաստերը, այս են հաստատուած նաև օգտար հեղինակների ծանրակշիւ վկայութիւնները:

Եւ եթէ այդ ճշմարտութիւն է, ապա ուրեմն անմիտ, անբարեխիղճ, փեսասկար վարմունք է կապել հայ մարտիկների գործունէութիւնը հայկական կոտորածների հետ պատճառի և հետեւանքի չգիշարակցութեամբ:

Անդրդէլի իրողութիւնն այն է, որ դրանք բնու-ւնեն յարաբերուած միմեանց իբր պատճառ և հետեւանք:

Այս հիմնական ապացուցութիւնից յետոյ՝ Միքայէլեան կանգ է առնում հերքելու նաև, որ հայ մարտիկ-ների գոյութիւնը մինչև իսկ չէ կրակի թէկուզ իբր պատերազ, առիթ ընդունել հայկական կոտորածներին:

Որովհետև, երբ կեանքի մէջ, քաղաքական-պետա-կան-հասարակական-տնտեսական լայն միջավայրում կան հիմնուոր ու առարկայական պատճառներ, երբ մի անգամ արդէն պարզւած է, որ սուլթանների պատմական, աւան-դական քաղաքականութիւնը ձգնում է մուցնել հայ ժո-ղովրդին թէ քաղաքականապէս, թէ անասապէս, թէ կրօնապէս — երբ կայ, երբ գոյութիւն ունի տաճկական միջնորդատու՝ զանազան անյղքերի ազդեցութեան տակ ստեղծագործւած և զանազան պատճառների անդիմադրելի ժողովուրդ ծնւած այդ հայամարտ քաղաքականութիւնը — ինչ էլ որ լինի, թէկուզ ամենափոքրիկ, ամենաանհայտ մի խորում հայկական հողի վրայ, կարող էր իբր պատրուակ, առիթ ծառայել ողբերգական կոտորածների և արիւնա-հեղ սարսափների: Դեռ աւելին. երբ կայ, երբ գոյու-թիւն ունի հիմնական պատճառը՝ պատրուակներ և ա-

ռիթմներ ինքնուրաքան կը ծնին ամենամեծ դիւրո-թեամբ, և եթէ որ և է կերպ չը ծնին անգամ ալ պատրուակները հայկական միջավայրում — մեր վի-ճակի անօրէններն ու մեր կեանքի տէրերը կը ստեղծեն այդպիսի առիթներ: Այդպէս է եղել միշտ և ամենուրեք, այդպէս է նաև հայերիս համար:

Ցոյց տալով, որ անձնէր երիտասարդների գործու-նէութիւնը, մարտական ամբողջ շարժումը տեղ չունի հայկական կոտորածների պատճառների և թէկուզ պա-տրուակների շարքում Գրիտափոր Միքայէլեան անց-նում է աչք շարժման գոյութիւնը քննութեան ենթար-կելու:

Ու անմիջապէս յայտնի է դառնում, որ հայերի կող-մից արտայայտւած դիմադրութիւնը, հայ մարտիկների սկսած պայքարը ոչ միայն հարկաւոր էր, այլ և անհրա-ժեշտ ու անխուսափելի: Մինչև այն ատիճան, որ ուրիշ որ և է պարտաւ, որ և է երևոյթ չէր կարող պատ-նէլ անկել այդ անհրաժեշտութեան ու անխուսափելիու-թեան առջև: Պատմական մի շարք անցուղարձեր, քա-ղաքական-տնտեսական մի շարք մտահողութիւններ բե-րել, իրար դէմ էին կանգնել հայ ժողովրդին ու թիւրք կառավարութեանը: Հասարակական այդ երկու ոյժերը ալ ևս իրար բացառող, փոխադարձաբար ժխտական բը-նոյթ էին ստացել: Հայ ժողովուրդը — այնպէս, ինչպէս նա կար — չէր կարող ապրել թիւրք կառավարութեան հետ, այնպէս, ինչպէս վերջինս կար: Ու դրանց բազ-խումբ մի այնպիսի տիեզերական անհրաժեշտութիւն էր ներկայացնում, ինչպէս բնական հալաղիկ ոյժերի ընդհա-րումը: Հողի ստորին շերտերում միմեկուր զիջում անկարող դիմանալ իր նեղ չրջանակում՝ հզօր չա-ռաչով դուրս է ժայթքում մի գեղեցիկ օր:

Բնական կեանքում կան վայրկեաններ, երբ գործող

ոյժերի համընթացութիւնը այլ ևս անկարելի է, երբ խաղաղ ու անաղմուկ հոսանքը այլ ևս անհնարին, և երբ միակ ճանապարհը — կատաստրոֆներն²¹⁾ ու զարհուրելի աղէտներն են: Հասարակական կեանքում այդ օրէնքը գուցէ աւելի ուժգնութեամբ ու խորունկ թափով է դործում՝ չնորհիւ հասարակական տարրերի, ժողովուրդների ու անհատների գիտակցական միջամտութեան: Այստեղ էլ, ընկերական այս միջավայրում ևս կան բացառիկ վայրկեաններ, երբ անհատները կամ ժողովուրդները գտնուում են ընդհարելու մի ծայրայեղ հարկադրութեան մէջ, երբ այլ ևս ոչինչ չէ կարողանում յետաձգել կամ խախտել նրանց բաղխումը: Պատմական այդպիսի մի բացառիկ ժամոնակում հայ ազգաբնակչութիւնն ու թիւրք քաղաքականութիւնը իրար դէմ ելան: Հայերին մնում էր կամ ընկրկել ու տեղի տալ և կամ դիմադրաւել բոլանդակ էութեամբ իրենց գոյութեան թըշնամի տարրին:

Ընկրկումն ու տեղատուութիւնը անպայման և անվերադարձ կորուստ էր. դիմացի հոսանքը կը դար և իր վիթխարի ու լայնածաւալ ալիքների տակ կը մահացնէր ամեն ինչ: Ու հայ ժողովրդի լաւագոյն մասը տարւած իր զարկէշակի բնական ուժով ու մղւած առողջ բնազդից՝ կանգնեց երկրորդ ճանապարհի վրայ, դիմադրաւելու, պայքարի, մարտի ուղին դարձաւ այդ երախտաւոր մասի քայլերի ապարէզը: Այս վերջին ճանապարհը — այսինքն դիմադրութիւնն ու կռիւր անպայման կորուստ չէին: Նոյն իսկ այսքան մասով նա մի առաւելութիւն էր՝ համեմ. տած առաջին դրութեան հետ, որ անպայման անէացումն էր:

Բաց դեռ աւելին կայ: Երկրորդ ճանապարհով նրանք չափազանց զնահատելի հաւանականութիւններ ունէին իրենց գոյութիւնը ապահովելու մէջ:

Այսպէս, ուրեմն, մարտական ճանապարհը ոչ թէ միայն անհրաժեշտութիւն էր՝ բնական օրէնքների պէս անդառնալի ոյժ ներկայացնող, այլ և նա միակ օգտակար, միակ արդիւնաւէտ միջոցն էր՝ լուծելու համար այն սարսափելի ու անաւոր ընդհարումը, որ տեղի ունէր հայ ժողովրդի և թիւրք կառավարութեան միջև: Միանգամայն ուղղակի գծով, առանց վարանումների և առանց երկար տարուբերումների՝ Միքայէլեան յանգում է այդ ընդհանուր եզրակացութեան, որ հիմնւած է միայն հայ կեանքի ուսումնասիրութեան և տաճկական միջավայրում կատարող իրական դէպքերի անմիջական հետազոտութեան վրայ:

Երտաքին պարագաները, միւս կողմից, գալիս են աւելի ևս հիմնաւորելու և զարգացնելու այս ընդհանուր աշխարհայեացքը: Օսմանեան բռնապետութիւնը իր պատմական կեանքի ընթացքում բացի հայերից՝ յարաբերութիւններ է ունեցել նաև ուրիշ ժողովուրդների հետ: Յոյները, բուլղարները, սերբերը, սև լեռնցիք, կրէտէն ընդհանուր առմամբ գտնւել են նոյն պայմաններում թիւրք բռնակալութեան վերաբերմամբ: Նոյնպիսի ընդհարու, շահերի նոյնանման հակադրութիւն, ոյժերի նոյն բաղխում — և այդ բոլորի հետեւանք՝ թիւրք միապետութեան պարտութիւնը և նրա դէմ կանգած, նրան հակառակորդ ու թշնամի տարրերի — վերոյիշեալ ազգութիւնների ու երկիրների յաղթանակը...

Օսմանեան պատմութեան մէջ տասնիններորդ դարի ամբողջ ընթացքում կատարող այդ նշանակալից շարժումները, փոքրիկ ժողովուրդների շարունակական պայքարը և նրանց սխառեմատիկ յաջողութիւնը ենթադրել են տալիս, որ թիւրքիայի պետական-քաղաքական կազմակերպութիւնը բաւարար տոկոսութիւն և եռանդ չէ ներկայացնում և որ, ուրեմն, հայերին ևս ամենայն

հաւանականութեամբ կարող է վիճակել նոյն յաղթանակը և նոյն ապագան:

Մտածողութեան այս եղանակը, որ յատուկ էր մեր մարտական շարժման նաև միւս առաջադրանքներին՝ մի քանի հրապարակախօսների գրեթե քննարկում թիւր և մոլոր բացատրութիւնների տեղիք տւեց: Դրանք, այդ հրապարակախօսները երկու միայլ գործեցին. նախ և առաջ հայկական ազատագրութեան հերոսներին վերադրեցին միայլ կողմնակողմութիւն, որից վերջիններս բարեբախտաբար ազատ էին: Մի քայլէտեւ նախարհայեացքը քննելիս, տեսնւոյք, որ նրա մարտական տեսակէտը նախ և առաջ սկզբնականութեւն է ներքին կեանքի պայմաններին և ստեղծւել հարապատ հողում: Այսինքն հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական կացութիւնը Թիւրքիայում այնպէս էր, որ նա էէր կարող կռիւից բացի ուրիշ ճանապարհ ընտրել: Նոյն այս տեսակէտը ընդհանուր է և ընդունելի մարտական գործունէութեան բոլոր կողմնակիցների համար: Յոյների, բուլղարների, սերբերի օրինակի վրայ մի նոր աշխարհայեացք է կառուցւում, է հիմնարկւում, այլ եղանակով պարզացնւում է, լայնացնւում ու բազմակողմանի դարձնւում...

Միւս կողմից, հայկական շարժման մասին գրող «քննադատ-հրապարակախօսները» սխալւում են՝ կամենալով ոչ մի նշանակութիւն չը յատկացնել Բալկանեան թերակղզու աղբերի օրինակին: Արհամարհել այդ — նշանակում է արհամարհել պատմական մեթօդը, որ տակաւին շատ դեր ունի կատարելու հասարակական գիտութիւնների միջավայրում: Բալկանների և Թիւրքաց Հայաստանի աշխարհադրական դիրքերի, կլիմաների, միջնորդաների տարբերութիւնը ամենեւին է ապացուցանում, որ այդ երկու երկրների պատմական ընդ-

հանուր ընթացքը տաճիկ բռնապետութեան վերաբերմամբ է ապէս միեւնոյնը է: Բնութեան մէջ ոչ մի վայր՝ նման է միայն բացարձակ մտքով. ոչ մի վայրկեան տեղերի յաջորդականութեան մէջ նոյնութեամբ է կրկնւում երբէք: Եւ սակայն այդ անխուսափելի պարագան ընաւ է խանգարում հիմնական երեւոյթների կրկնութիւնը մի քանի միջավայրերում և մի մի քանի պատմական մօմենտներում:

Հասարակական և պատմական գիտութիւնների այժմեան անկատար վիճակում ամենեւին հարաւոր է ապագայի նկատմամբ որ և է կարծիք յայտնել՝ հիմնւած այդ գիտութիւնների օրէնքների վրայ: Չանազան ժամանակներ և զանազան վայրերի մէջ կատարւած իրողութիւնները տակաւին մնում են ամենամեծ ուղեցոյցը՝ այդ կարգի միջին, բարդ ու կոճակած խնդիրներից որ և է կերպ գլուխ հանելու: Բոլոր շրջանների սօցիօլօգներն ու պատմաբանները ահագին նշանակութիւն են յատկացրել այդ մեթօդին: Տանիններորդ դարի նշանաւոր փիլիսոփայ-հասարակագէտները պրօլետարիատի ապագայ յաղթանակի մասին խօսել են՝ հիմնւած ստորկութեան և ճորտութեան յաղթանակների վրայ: Յաղթանակներ, որոնք կատարւել են ուրիշ ժամանակում և ուրիշ միջավայրում: Այն խնդր տարբերութիւնները, ուրեմն, որոնք գոյութիւն ունեն պատմական այդ երեք շրջանների միջև — հին, միջին և նոր դարեր — և այն աչքի ընկնող զանազանակերպութիւնը, որ անշուշտ կայ ստրկատէրերի, աւատական իշխանների և կապիտալիստ տուրքուանների միջև՝ ամենեւին չեն կարող վճռական նշանակութիւն ունենալ երեւոյթի հիմնական և էական նմանութեան հանդէպ:

Այսպէս, Բրիտանիոյ Միքայէլեան գործադրել է — ներքին կեանքի իրական ուսումնա-

ս ի ր ու թ ի լ ն ի ց և ու շ ա դ ի ր հ ե տ ա ղ օ տ ու լ թ ի լ ն ի ց յ ե տ ո յ մ ի ա յ ն — մի ա յ ն ա լ ի մ ի թ օ ղ , որ կ ի ր ա ու ու մ է հ ա ս ա ր ա կ ա կ ա ն և պ ա տ մ ա կ ա ն գ ի ա տ ու թ ի լ ն ն ե ռ ի մ է չ :

Այնպէս որ՝ եթէ մինչև իսկ հնարաւոր լինի Բաղկաններէ օրինակը հիմնովին և քաջարձակապէս մերժել — էական պրօբլէմը, մարտական շարժման, պայքարի ու դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնը որ և է կերպ չէ կարող խախտել: Նա միշտ կը մնայ լըրև մի հ զ օ ր հ ր ա մ ա յ ա կ ա ն , որ միայն կարող է լուծել հայ ժողովրդի և թիւրք կառավարութեան պատմական ճակատադրական ընդհարումը: -----

ԲԵՌՈՒՆԻ

ԿԵԱՆՔԻ ՅՈՒՇԵՐԻՑՍ

Ձը գիտեմ, երբ և իցէ մի գրող, մի պատմագիր, մի կենսագիր պիտի կարողանայ լրացնել ամբողջական պատկերը, ներկայացնել նկարագիրը — էութիւնը Քրիստափորի, անմահ Քրիստափորի:

Ես տարակուսում եմ: Տարակուսում եմ մանաւանդ նրա համայն՝ որ այսօր իսկ, կենդանի վիճակից, կենսակիցներից, նոյն իսկ իւր էութեան մի մի մասը ներկայացնողներէից շատերը, մանաւանդ Մինը իրան բաւական չը համարեց այդ անելու:

Նրանցից ամէն մէկի առանձինն գրի առած յիշողութեանց ամբողջութիւնը՝ նուիրած Նրա Յիշատակին, որպէս թէ պիտի դան լրացնել մին միւսը, և հնարաւորութեան չափով ծանօթացնել նրան անձանօթներին, ո՛չ միայն Հայ ժողովուրդին՝ այլ և բոլոր աշխարհներին, որովհետեւ ո՛չ միայն Հայ Քրիստափորի գաղափարներն ու էութիւնը միմիայն Հայութեան յատկացուած էգզիզմը²²⁾ չէ, այլ նա իրաւունք ունի լինել ալտրիւսիզմի²³⁾ տիպար ու ներշնչող բոլոր տառապող Ազգերին, սերունդներին, ինչպէս մեզ համար եղել են և պիտի լինին Հին և Նոր դարերի նոյնանման դէմքերը:

Ահա՛ այսպիսի դժւար ու պատասխանատու պարտականութիւն կատարելու համար ես էլ իրաւունքը, աւելի ճիշտը, յանդգնութիւնը կարող եմ ունենալ:

Այս հարցը ես ինձ տուեցի ամէն անգամ՝ երբ նրա աշակերտ-առաքեալը, աւելին՝ նրա գործակիցը, ես աւելին՝ միւս կէտը եղողներից Մինը ինձ յեշեցնում էր, ... , գրեցի՛ր:

Եւս ունենաւ այդ յանդգնութիւնը՝ որ զրանց առաքելակները աշակերտն իսկ համարուելու ո՛չ մի բանով իրաւունքը չեմ վայելում :

Եւս ունենաւ այդ յանդգնութիւնը՝ երբ գիտեմ , թէ զոյներ , տեսարաններ , պատկերներ , էակներ կան՝ որոնց նկարագրել , նկարել , պատկերացնել լիովին չի կարող ամենանուրբ , ամենաճարտար վարպետի գրելն ու վրձինը :

Միթէ կարելի է հոգին , ոգին պատկերացնել : Չէ՞ որ նա միայն զգացւում է :

Ես միայն մի պարտք պիտի կատարեմ , ուրեմն , — աւանդել իմ անզօր գրչին իմ տեսածների ու զգացածների գէթ ակնթարթական յիշողութիւնները :

—

1897ի սկիզբն է : Մեծ քաղաք մտած օրուանս իսկ երեկոյեան պատահականութեամբ գտնում է ինձ Սուբէնը : Ինքը սովորութիւն չունի յաճախ գործածելու իւր երբեմն ստորագրած այս կեղծ անունը , որով քչերին է յայտնի , բայց ընկերական շրջանից բոլորն էլ կարող են մականորէն : Դա առաջին դէմքն էր գաղափարականի՝ որի առաջ ես բազմիցս եմ ունեցել հիացման ու պատկառանքի բաւականութիւնը վայելել ու դրանով ես ինձ կրթել :

Սուբէնը տարեց ինձ անմիջապէս ընկերների մօտ : Հ . Յ . Դաշնակցութեան Բ . Ընդհանուր Ժողովն էր :

1895-96ի արշաւիքներից յետոյ , մարտիկները , գործիչները և հետեորդները եկել էին ամէն կողմից : Գօլիցիկեան բեթիմը՝ նոր էր սկսւում , բայց և այնպէս միշտ էլ նարաւորութիւնը գտնում էին , գտնոն հաւաքուելու , խորհրդակցելու , վիճելու և որոշումներ կայացնելու :

Եկել էին շատեր : Պակասում էին միայն Բանկի կենդանի մնացողներն ու խմբագրութեան՝ «Իրօչակրի» Չարքաչները :

Նրանցից քչերն էին ինձ ծանօթ անձամբ : Ես ո՛չ մի բանով ինձ իրաւունք և արժանի չէի համարում մասնակցելու : Կովկասեան ընկերային յարաբերութիւնը՝ որ հոգին իսկ է գաղափարականութեան և պէտք է ցմիշտ լինի , և որ այնտեղ չուտ էր փոխանցուել ռուսական եթերային տեսականութիւնից , ինձ անծանօթ էր : Ես կողմնւած էի պարտքի և իրաւունքի յարաբերական սահմանների վրայ կանգնած գիացելովնի հասկացողութիւններով :

Շրջապատուեցի , միուեցի , բայց այդ Բ . Ընդհ . Ժողովի ամբողջ տեսականութեան ընթացքում ես չը համարձակուեցի անցնել իմ ըմբռնած կարգի սահմաններից : Մասնակցում էի միայն ցայն վայր անհասնելով ներշնչուածս ընդլայնել , աւելի ճիշտը՝ գէթ հիացումի վայելքը ունենալ հաւաքական մարմնացումով :

Այդ անգամի էական հարցը կազմում էր Արշաւանքը : Գրիտափորն էր երևում այդ մտքի ծնողը և զրլխաւոր պաշտպանը՝ Դոմմանը :

Բուռն վիճարանութիւնները չէին շօշափում մի ակաթիվ ձեռնարկի անհրաժեշտութիւնը : Այդ մասին բոլորն էլ համամիտ էին : Տարբերում էին միայն ծրագրման , տակոխկայլի մասին : Եւ վերջապէս Գրիտափորը յաղթաթանակել տուեց :

Ժողովը վերջացաւ : Եկեորները ցրուեցին : Ամէն մէկը իրան վիճակուած կամ իւր ստանձնած աշխատանքի յետեւից գնաց :

Մնացին միայն հինգը : Մինն էլ ձերբակալուեց : Զորորդի դերը աւելի բանաւոր քան ակաթիվ էր : Ներորդը՝ աւելի չուտ յոնձնարարակատար , ընդունակութիւններին ու փափուկ սեռին յատուկ չափով :

Մնում էին ուրեմն երկուսը՝ որոնց վրայ ծանրացած էր Բիւրօյական ամբողջ աշխատանքը , աւելի ճիշտը , զրլ-

խաւորապէս որոշուած Արշաւանքի իրադործման համար անհրաժեշտներին հայթայթումն ու բաշխումը :

Այդ երկուսից մինն էլ, համարեա՝ դեռ նոր էր սովորել իւր ազգային լեզուն, նոր էր քիչ ու շատ վարժուել հայերէն խօսել : Ռուս-վրացական շրջանից նրան էլ բերել ամենադժուարական աշխատանքի ընկերն էր դարձրել Գրիգորի որդի :

Եւ ես զարմանում էի, չ'ասեմ՝ կասկածում էի, թէ ինչպէս այդ երկուսը պիտի կարողանային այդքան մեծ գործ գլուխ բերել, թէ ինչպէս գնացողներն էլ վստահացել ու գնացել էին :

Ինձ էլ աշխատանքի գրեց Նա : Բայց օրն ի բուն իմ աշխատանքը կայանում էր կարենէտային, համարեա ներքին յարաբերական գործերում սահմանափակուած : Բուն գործը նա էր տանում : Իւր ներկայութիւնը մեր կառարած խորհրդակցութիւններին կարճեւ ձեւական էր : Նա չէր էլ մասնակցում : Միշտ զբաղուած էր : Ամէն դասակարգից, ամէն տեղից մարդկանց նա ընդունում էր : Ամէնին մի բան ունէր ասելու, հրահանգելու :

Կաստան դատարկ էր. մի գանգ անգամ չը կար, բայց նա միշտ գտնում էր հարիւրներ, երբեմն հազարներ. օրը օրին գալիս, օրը օրին ծախուում էին : Գալիս էին ամէն կողմից ընտրուած, շոկուած հայդուկներ, որոնք ճանապարհում էին գնալ աւելացնելու Արշաւանքի խմբերը, ամէն օր ճամբում էին մթերքներ ու այլ անհրաժեշտները :

Եւ ես ա՛յն ժամանակ միայն տեսայ, հասկացայ որ այդ մէկը արժէր հարիւրներ, հազարներ, և հարիւրներ ու հազարներ նրա ձեռքով, ակնարկով լարուած գործում էին :

Մի անգամ միայն նեղն էր մնում փողի համար : Երեկոյեան ասաց. Ոսկանապատ պիտի գնաս, ու ճանապարհեց : Նամակ էլ չը տուեց : Միայն մի հասցէ էր տուել : Գնացի, Ներսէսին գտայ : Թւում էր՝ որ արդէն սպասե-

լիս է եղել ինձ : Երկրորդ օր մի սեղանի շուրջ հաւաքուած էին հաշուապահներ, կառավարիչներ, բժիշկներ, ինժեներներ, բոլորն էլ բուրժուա-ինտելիգենտներ, ու երեկոյեան վերադարձայ ծոցս հինգ հազարը զետեղած :

Ո՛չ մի հրահանգ չէր տուել ինձ : Բայց նա հրահանգում էր բոլորին ո՛չ թէ յատկապէս հրահանգելու ոճով և մի անգամից՝ այլ մի գանգատ, մի կարծիք, մի հեղինակ, մի սրաքանութիւն, մի գլուխք յայտնած լինելու ձևով : Եւ ես ճանապարհին այդ բոլորը վերլիչելով, շղթայելով, յարակցելով աշխատում էի գտնել թէ ինչ պիտի անեմ... :

Պատրաստութիւնները վերջացել էին : Բանտից դուրս եկաւ և նրա միւս կէսերից Մինը : Կազմակերպական ներքին և արտաքին աշխատանքը իւր նօրմալ ընթացքը ստացաւ : Նա յաճախ ներսումն էր, Միւսը ներսումն լինելով հանդերձ և յաճախ դրսումն էր, ամէն տեղ էր, մարդկային մի վարազ՝ որ գնում էր շատ անգամ պատանիների, ուսանողների, հասարակ արհեստաւորների շրջանում հոտոտելու, որսալու, ո՛չ, ճիշտ չէ բառը, յափշտակելու, նրանց վշտերի, ցաւերի դիտակցութիւնը մոցնելով՝ բաճակի թիւը ստուարացնելու :

Իսկ Նա՛, Նա՛՝ որ յաճախ ներսումն էր երևում, չը գիտեմ, մինչև այսօր էլ չեմ կարող հաշիւ տալ՝ թէ երբ էր ժամանակ գտնում, գնում և բոլորին գտնում. բոլորին՝ որոնց ամէն մէկին մի բան ունէր ասելու, պատուիրելու և տալու :

Այո՛, տալու, որովհետեւ նա անձերով, մասնաւորների կեանքով, կազմակերպական շարքերից դուրս գանդուողներով էլ զբաղւում, հետաքրքւում էր : Գիտէր մէկի անձկութիւնը, միւսի կարօտութիւնը, մէկի հիւանդ լինելը, միւսի գործից դիտուելը, և նա գտնում էր իւր

անկուտ, ծակ քսակից մի մի բան տալու, կարիքներն հոգալու, տառապանքներն մեղմացնելու, սե օրերը անցկացնել կարենալու չափ բան: Ինչպէս, ո՞րտեղից. — ո՛չ ոք գիտէ:

Սխալուեցի. էն միւս մի կէտը գիտէր: Սա մի օր բերեց կասապին յանձնեց՝ որոշ հեմ յիշում՝ ութսուն մի քանի բուբլի գումար: Լսել էր որ իւր ամիսներով բանտի տառապանքի օրերում ծախսուած էր իրա համար: Իբր փոխառութիւն էր համարել և վերադարձրեց: Միտքը, աշխատանքը, հանգիստը, կարիէրը ²⁴⁾, կեանքը, քսակը տալիս էին, գոհում էին ամէն բան: Աչքերս լեցեցին. ես ինձանից ամաչեցի: Կովկասի երկտասարդութեան համար մի պաշտամունք ունէի, բայց այդ պաշտամունքս մեծանում, սրտի ուռչումով բարձրանում էր բացառութիւնների շրջանում փառների, կրթող կեանքի առաջ:

Աշխատանք: Հապա անձնակա՞նք. հացի սպորուտի հոգար: Այդ էլ իրանք էին քաշում: Ամէն միւր ունէր, ձեռք էր բերել ապրուստի մի դուռ, մի պաշտօն: Դրանց էլ պիտի հասնէին: Նա՝ Քրիստափորը «Նովօե Օբօդէնիէ»-ում, հայազգի իշխան Թումանօւլների ուսուցիչն այդ օրաթերթի սրբագրիչն էր: Սպասում էին տպարանում, անհրաժեշտ էր հասցնել ձեռագիրները, փորձափայտները սրբագրուած: Ե՞րբ, ինչպէս հասնել... Օրուայ 24 ժամերը 48 չէին լինում...:

Բանի՛, քանի՛ անգամներ գնում էինք առաւօտ աշխատանքի ու տառապանքի Մարտիրոսի պատկերը վրձնուած տեսնելու թախիծով: Պատկե՛ր ասացի: Չը գիտեմ ինչ բառով որակեմ պատկերացնել տալու համար յոգ, խած, խոնջած, փշրուած մարմինը՝ որ անկողին անգամ մանելու ժամանակ չունենալով, շորերը հազին, աչքերը նուսի փուռած էր լինում դիմանի վրայ:

Մի առաւօտ Նատալիայի հետ ներս մտանք: Դարձե՛ալ նոյն պատկերը: Սիրտս խշխշում էր: Չայն տալ ցանկացայ: Մե՛ղք է, ասաց քովինս, թո՛ղ քնի: Ես էլ էի մորմոքում, ընկերուհիս էլ. բայց, նրա «մեղք է, թող քնի»-ի մէջ զգացի իմ անձնական տառապանքիցս ազատուելու համար անդալարբար ձայն տալու, զարթեցնելու Էգօ-իզմը, իսկ արգելողի իւր անձնական մորմոքման մէջ տանջուածի քունը, հանգիստը շարունակել տալու ալ-սրուիզմը:

Եւ ես դարձեալ ինձանից ամաչեցի:

Այդ մորմոքման, հիացման, պաշտամունքի առարկայ պատկերը Քրիստափորն էր: Նրա այդ վիճակի ամենայաջող լուսանկարն, ամենանուրբ վարպետի վրձնի արտադրութիւնն իսկ, հաւատացած եմ, չի կարող բմբւրնել, պատկերացնել տալ իսկութիւնը, տպաւորութիւնը: Անտիական տիոցս բովանդակ երեակայութեամբս միայն մի՛ համեմատութիւն եմ գտել. — կենդանի Քրիստոսն էր:

Միշտ ասում և կրկնում են նրա՝ Քրիստափորի գունատ դէմքը: Գունատ, երբէ՛ք Գունատ, անդրիի, մարմաբեայ գոյների կարելի է նշմարել ո՛չ-դէկուրսէ այլ ընդ-նըշմարեող նրբածածկ մարմինների վրայ՝ որոնք քարշում, կառչեցնում են իրանց վրայ արուի նայուածքը, դմայլում է մարդ, բայց գրգիւ, պաշտամունք չի զգում: Այդ է գունատը, բոտ իս:

Քրիստափորինը այդ չէ: Նրա մաքուր, յստակ, սպիտակին մարմնի վրայ մի փայլ, մի լոյս և միեւնոյն ժամանակ թափանցկութիւն կար, որից անցնում էր մարդ նրա հոգոյն մէջ, հիանում, պաշտում, խոնարհւում էր:

Բոլոր ազգերի, բոլոր լեզուների մէջ պիտի ստեղծել մի բառ, մի նոր բառ՝ որ կարենայ բմբւրնել տալ այդ գոյնը, այդ տպաւորութիւնը: Եթէ չը կայ արդէն բառը,

նշանակում է արտայայտուելիք գաղափարը բացառութիւն է: Այդ բացառութիւնը մենք ունեցանք բնութիւնից օժտուած: Արտայայտել կարենալու չափ մեր ստեղծագործութեամբ կը բարձրանա՞նք մինչև իրան:

Քրիստոսի համեմատութիւնը ունեցայ: Ինձ թւում է՝ որ Որդի-Մարդոյի մեծութիւնը կայանում է ո՛չ այնքան նրա փիլիսոփայութեան, դէվիզներին²⁵⁾ մէջ՝ որոնք իրանից առաջ, դարեր առաջ ուրիշների խոհերն են եղել, այլ նրա կեանքի ու խօսքի կենդանի, ախար ներդաշնակութեան, անձնական զոհաբերութեան, համակերպման կանացի տանջանաւորութեան մէջ:

Քրիստափորինը աւելին էր: Եւ նրա փիլիսոփայութեան, կուռով կեանքի վերարտադրող զոհաբերութեանը մէջ:

—

Արշաւանքը ձգձգւում էր: Ներքին պատճառներ կային: Քրիստափորը ասաց. պիտի գնաս:

Ճանապարհւում էի: Դէպի կայարան, կառքում, խորասուզուած, մտառանջ թախիծի էի ենթարկուել: Կողքիս Սէրգէյն էր նստած: Պահանջեց որ ասեմ այդ արամադրութեան պատճառը: Ո՛չ Քրիստափորին, ո՛չ Միւսլին չէի կարող ասել, խոստովանուել: Ես նրանց զերին էի: Բայց Սէրգէյին ասացի: Խոստովանուեցի իմ անհամապատասխան լինելը, պատասխանատուութեան մեծութիւնը, դրւած պարտականութեան ծանրութիւնը: Ժպտաց: Երբ կայարան հասանք, Քրիստափորը գիտէր արդէն իմ ներքին յուզումը: Ոչինչ չասաց: Ամրոցների տակից յառեց վրաս այն երկու սիրուն, դիւթիչ-կայծ նայուածքը և մի համբոյրով երթաւ բարեն մրմնջեց: Այն, այն նայուածքն ու համբոյրը... Մնացեալը լրացրեց Մինը միւս Կէսերից, L'Autre Moi-ն, ۞-ը:

Վերադարձայ: Թիփիղում չէր Քրիստափորը: Նոյն օրն իսկ վաղ տուեցի մինչև Սուրամ: Գո՞հ էր մնացել արդեօք Նա: Այդ էր ինձ անհրաժեշտ գիտենալ: Պատմեցի բոլորը, բոլորը ինչ որ կատարուել էր և ամենագլխաւորը Արշաւախումը մեկնել էր, որից յետոյ միայն ես վերադարձի ուղին բռնել էի: Պարսկաստանի սահմաններից դուրս չեկած տեղեկացել էի նաև Արշաւախումը վերադարձը: Լսում, լսում էր, բայց նրա աչքերում չէի կարդում իմ հարցի պատասխանը:

Եւրոպան, արարատ աշխարհը անգիտակ էր մնացել թէ ջարդուած, վերջացած համարուած հայ-յեղափոխութիւնը աւելի մեծ թափով մարտի դաշտն էր նետուած:

Բայց, նախ քան վերադարձս, նոյն իսկ նախ քան Արշաւախումի մեկնելը, Եւրոպացի համակիրների հետ մենք ունեցել էինք պայմանագրութիւններ հեռագրական հաղորդագրութիւնների համար: Ո՛չ մի կողմից արձագանք չը կար, սակայն: Քրիստափորը այդ չէր ների ինձ, թէ և ոչինչ չէր ասում: Մի քանի օրից յետոյ միայն ստուգեցինք որ զերմանական Վօլֆի գործակալութեան անցել էին Թիփիղի գծով հեռագրական հաղորդումները, բայց Վիլհելմի կառավարութիւնը այնտեղ էլ իւր ազդեցութիւնը դործել էր հրատարակութիւնը արգելելով:

—

1898-ի Ներքող Լեդհանուր ժողովն է:

Քրիստափորը ծրագրել, աւելի ճիշտը մտադրել էր Բիւրօն բաժանել երկուքի, Խմբագրութիւնը ուժեղացնել Բիւրօյական տարրով, Եւրոպական հասարակաց կարծիքի համար Հանօթօնների, Վիլհելմների դէմ հակադիր միջոցներ ձեռք առնել, երկրում կեդրոնացումներ կատարել: Յուցակա՞ն թէ կեդրոնացման տակափկայ: Երկու կողմն էլ ուժեղ էին և յամառ: Վերջապէս Քրիստափոր-

ընդ՝ ցուցականը կեդրոնացման պայթուժին ենթակայ լինելու թէ՛ութեամբ՝ յաղթահարեց թէ՛ մին և թէ՛ միւսի համընթաց տակտիկան :

Բայց մինչև այդ, մի սնդամ վիճարանութիւնը այնքան էր սպառնական կերպարանք ստացել՝ որ ոմանք յուզուած ասում էին՝ թէ Դաշնակցութիւնը բաժանուում է : Շատերը հանդիստ, անվրդով էին, որովհետև ընազդաբար զգում էին, որ եթէ պիտի բաժանուի, կը նշանակի գործի շահին համար անհրաժեշտ է գտնուում Քրիստոսփորը, թէ չէ՝ Նա չի թողնի :

Եւ չը թողեց. աւելի ևս յօդեց :

Դժուարալուծելին պարտականութեանց բաշխումն էր : Սարի լանջում, բայց օդի տակ, դարնանալին արեգակի ներքև էր նիստը : Հարցը կեդրոնացման Մարմնի մասին էր :

Ուշ չեմ յիշում, ինչ ասաց Քրիստոսփորը : Սաքօն, մշտաժպիտ Սաքօն, ծիծաղը այտերին, ժպտաւ չըթեւերին, վեր կացաւ. մէկը ես՝, գնում եմ յայտարարեց ու ծափահարուեց : Միւսները իրանց թեկնածութիւնը դնում էին հեռագրներով : Սաքօն ամենից առաջ գնաց : Հարցը լուծուեց :

Իսկ Արեւմտեան Բիւրօյի, Խմբագրութեան մէջ անպտոճառ ինք պէտք էր մասնակցել. այդպէս էր կամենում : Եւ ո՛չ միայն պիտի մասնակցէր՝ այլև պիտի կազմակերպէր : Այդպէս էլ եղաւ : Ուրիշները, ականատես, գործակից վկանները նկարագրած ունին արդէն՝ թէ ինչպէս Նա տարեց, ստեղծեց, կազմակերպեց այդ գործը :

1901-ի սկիզբներն է :

Ս. Զ. ը յիշել է արդէն Կազմակերպութեան Կամքը ներկայացնող Մարմնի կողմից տրուած որոշումը՝ որին

Նա միայնակ հակառակ լինելով հարգերձ համակերպուեց ու համարեա բոլորի ցանկութեան հակառակ ստիպմամբ անցաւ Գործադիր Մարմնի գլուխը :

Այդտեղ ճիշտ է նկարագրում Ս. Զ. ը Նրա այդ անելու թելադրող հոգեբանութիւնը՝ որ Կազմակերպութեան մշտառեւ ուղեցոյցը, նրա մէջ անցնող ու երկարող կարմիր թելն է եղել :

Բայց պիտի աւելացնել՝ թէ ինչպէս Նա իրագործեց :

Մարտական շարժման դէմ ուժակցիան իւր դադաթնակէտին էր հասել, ամբոխային տրամաբանութեամբ տրամադրութիւնները վարակել էին նոյնիսկ կուսակցական շարքերը : Մարտական ընկերներից շատերը մտել, անցել էին անձնական, հացի կուռի շարքերը : Համակրական օժանդակութիւննին վաղուց արդէն դադարեցրել էին բուրժուական նախկին համակիրները : Իսկ գտնուած միջավայրում, միս մենակ արածս դիմումները անարձագանք էին մնում նոյն իսկ այն ընկերների կողմից՝ որոնք յետագայում ամենախոշոր, առաջապահ տեղերը բռնեցին Կազմակերպութեան մէջ :

Կովկասի մէջ ուժակցիական, ամբոխային տրամաբանական այդ դրութիւնը ինչքան էլ բնական հետեւանք լինէր պատմական յուսահատական օրերին, մասամբ և արդիւնք էր բացակայութեան այն Դեկալար Ուժերին՝ որոնք փոխադրել էին իրանց անմիջական գործունէութեան միջավայրը այլուր, և այդ բացակայողները եղել էին գլխաւորաբար իմ ակնարկած, յիշած յաճախ միմեանց լրացնող Եւելուսը :

Եկաւ Նա իւր միտման կատարելու համար : Նրա ներկայութիւնն իսկ բաւական եղաւ երեւոյթը՝ տխուր իրականութիւնը հիմնովին չըջելու : Միախալի իրագործման համար պաշտօնապէս ընտրուածներին մասնակցութիւնը համարեա անուանական մնաց : Նրա սուր, թափանցող,

դիւթող աչքերը գտան այնպիսի անձնուէրներ՝ որոնք հեկեկալով պնդում էին, թէ, եթէ Բրիտանիոյը իրանց չընտրի ու չը մղի դէպի զոհաբերութիւն, դէպի կառափնաւ, իրանք անձնասպան կը լինեն :

Տօնուել էր արդէն Կազմակերպութեան Տասնամեակը՝ որ չեղաւ անկումի նախաօճը՝ ինչպէս Նա էր վախենում ուրիշների նոյնանման շրջանի օրինակից սարսափած, այլ եղաւ վերակենդանութեան, ուսնացման, համատիրութեան թուականը, երկրորդ տասնամեակի շրջանը :

Երբ Նա դարձեալ թողեց ու հեռացաւ Կովկասը, վերջնականապէս աշխտով էր Կազմակերպութեան ներկայից ու ապագայից : Երկրորդ անգամ ստեղծագործել էր Նա : Արձագանքուել էին և երկրի ընկերները, Հերոսները : Ամէն կողմ մարտի, շարժումի, զարթումի շեփորն էր հնչում՝ որ անցնում էր իբրեւ մի ելեկտրականացած հոսանք ամէն տեղ՝ ուր գէթ մի հատ հայ կար, մի ելեկտրականացում՝ որ պիտի փչեր Գոլիցինեան բէժին ու ծրագրերն էլ :

1904 թուականն է :

Կովկասը բռնկուած է : Կալուածոց գրաւումը, Հայ Ժողովրդի սրբութեանց վերջին ձեռնմխումը լցրել էր բաժակը : Այն տեղ Հայ Ժողովրդի համար մի կառավարութիւն կար . դա Դաշնակցութիւնն էր : Պետական ֆունկցիաները, դատարաններն անգամ չէին գտնում Հայ խնդրարկուներ :

Ռուսական ընդհանուր յեղափոխութիւնը իւր նախօրեակին կամ սկզբնաւորութեան մէջն էր : Նրա հոգսը այդ կողմը չէր : Նա իւր անձամբ սերած ու սերմանած վայրերի արդաստաւորութեան մասին վստահ էր : Նոյնը պէտք է անէր և ապահովէր երկրումն էլ :

Հակիրճ ու յստակ, սքանչելիօրէն որակում է Ս . Զ .-ը Նրա անդիմադրելի որոշումը, հոգեբանութիւնը . — « Մեծ իրաւունքն ք բանեցնելը պահանջում էր և մեծ պարտաճանաչութիւն, մեծ աստիճանի զոհաբերութիւն » :

Զոհուեց Նա այդ՝ մեծ աստիճանի Զոհաբերութեան մէջ :

1905-ի Մարտի ողբգական թուականն է :

Մա'հը, Նրա մա'հն անգամ ստեղծագործում էր :

Մեր շատ մշտիկ համակիրներից կար մէկը, արտաքուստ սառը, երկաթի, պողպատեայ լոգիկայի մի դէմք՝ որ գաղափարի մարդկանց համակրելով, մանաւանդ Նրան՝ սիրելով ու յարգելով հանդերձ, չէր համակրում Կուսակցական տակտիկային :

Մի անգամ, վերջին անգամ, երբ Նա դեռ Կովկասումն էր, այդ անձնաւորութեան հետ մի սեղանի վրայ ուր Դումանն էլ կար, ուր եկել էր Նա ասելու իւր գօտեպնդման խօսքերից, ձառերից մինը, ասելու Դումանին՝ թէ « Ժամանակ է որ քո առիւծի բաշերին թափ տաս » : Եւ Դումանը արդէն անձնատուր էր, բայց երկաթի լոգիկայի ընկերը յամառում էր դեռ ևս իւր առարկութիւններով՝ որոնք դարձեալ տակտիկային էին վերաբերում : Մի անախորժութիւն անցաւ : Լուսացել էր, անքուն դուրս էինք եկել առաւօտեայ զեփիւռով թարմանալու : Այդ անձնաւորութեան դէմքի վրայ նկատուում էր զրդշումի կնիքը, իսկ ոմանք կարծում էին թէ միջադէպը թողած լինի հետքը :

Բրիտանիոյը ժամ չանցած, չէր էլ յիշում, չէր էլ մտածում դրա մասին :

Այդ նոյն անձնաւորութեան հետ, կողք կողքի կանգ-

նած ենք եկեղեցւում: Տեղի էր ունենում Նրա եղերական մահուան սգահանդիսին, պատրաստուած դադաղի, սգաթաղի արարողութիւնը:

Արարողութիւնը վերջացաւ. դուրս ենք գալիս միասին: Եկեղեցիի բակում ինձ հարցրեց. «Այսօր ժողով ունե՞ք»:

— Այո՛, պատասխանեցի:

— Ես էլ կը գամ, ասաց, ու երեկոյեան եկաւ որոշեալ ժամին ու տեղը:

Խոր լուսեան մէջ լսուեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Ես Նրա դադաղի առաջ մտածեցի՝ թէ ինչո՞վ արդէօք կարող եմ իմ յարգանքի ու պաշտամունքի պարտականութիւնը կատարել, և եկայ այն որոշման՝ որ այդ կարելի է միայն Նրա դժած ուղիին նուիրուելով: Ընդունեցէ՛ք ինձ ձեր շարքերում, տուեցէ՛ք ինձ աշխատանք, դրէ՛ք իմ վերայ պարտականութիւն ինչ չափով որ կամենում էք»:

Ու այդ օրից դա էլ, երկաթի լողիկան էլ օրինակելի դիպցիպլինայով²⁶⁾ մեր շարքերումն է:

—

Եւ չա՛տ շատերը, առաջ և յետոյ, այժմ և ապագայում, ամէն մի քայլափոխում իրանք իրանց հարցնում են և պարտաւոր են հարցնել՝ ինչպէս պ. Քիչարը, թէ ինչ կը մտածէր, ինչպէս կը դատէր աղբիօք Նա՝ «այս խօսքի, այս նախադասութեան, այս հարցի, այս գործի մասին»:

Դարձեալ յստակապէս վերլուծում ու ամփոփում է Ս. Զ. Ը.

«Բաւական է որ մարդս անկեղծօրէն նուիրուած է զաղափարի և համամիտ է քեզ հետ մօտակայ գործու-

նէութեան նկատմամբ, այդպիսի մարդու հետ միշտ օգտակար է գործել ձեռք ձեռքի տուած»:

Նրա համեստութիւնը չէ թոյլ տուել որ ասէր՝ թէ դրա վրայ հիմնեցին Դաշնակցութիւնը: Մօտակայ գործունէութեան ծրագիրը դաշնակցրել էր տուել ապագայ գործունէութեան, կամ աւելի ճիշտը ապագայի ծրագրային խոհերի տարբերութիւնը ունեցող զաղափարականներին:

Բայց և Նրա համեստութիւնը չէ թոյլ տուել յիշելու նաև, որ այդ մօտակայ գործունէութեան ծրագրի մէջ մտցրել էին մի այնպիսի գիծ, աշխարհայեացքի ամփոփում՝ որ ապագայի ծրագիրն իսկ ամփոփում էր:

Փաղափարակիցների Դաշնակցութիւնը եղաւ պատմափոխութեան աշխարհայեացքի, Սօցիալական, Փաղաքական, Տնտեսական դաւանանքների՝ բոլոր ճշնշումների, բոլոր շահագործումների դէմ ըմբոստացման, արդարութեան Դաշնակցութիւնը, դէպիլը եղաւ Ազգերի—Աշխատաւորների Դաշնակցութիւնը՝ որ պիտի լինի ապագայ Մարդկութիւնը:

Ահա՛ այդ է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Նրա Փաղափարական հիմնադիրների Ուսուցչի մեծութիւնը:

Քրիստափորի Ուսուցչութիւնը, Դաշնակցական յօդաւորութիւնը չը սահմանափակուեց Հայկական շրջանով: Եթէ Սարաֆով ողջ լինէր, անկասկած, պիտի պատմէր թէ ինք, իւր Մակեդոնական Մարտական ընկերները ինչքան են պարտական Նրան: Սարաֆովի այլ Մարտակիցները պարտական են յիշելու թէ ո՛րքան էին հնչուած Նրա չնչով:

Աւելի քան երբէք զգալի է Նրա բացակայութիւնը ազատութեան, հայրենիքի, Օսմանեան Ընդհանուր Հայրենիքի վերաշինութեան այս օրերում՝ երբ անհատական հասարակ ձգտումներից շատ բարձր կանգնած պէտք է

լինել, երբ վտանգ են սպառնում հասարակ, զձուձ կըր-
քերը վերաշինութեան մեծ գործին :

Այժմ, և այս տեղ է որ մի անգամ ևս երեւան պի-
տի գար Անհատի դերը Ազգերի, ժողովրդների ճակատա-
գրքի վրայ :

Նա կը լինէր, անպայման, միութեան, դաշնակից
գործունէութեան զեկաւար Յօգը և Թուրքին, և Սրա-
բին, և Քուրդին, և Հային, և Մակեդոնացիին, և Յոյնին :

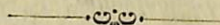
Հայը չա՛տ բան է պարտական Նրան, պարտական է
նաև մի բան և Մակեդոնացին, պարտական են Նրա կո-
փած հիմքերով Ազգերը :

Եթէ տիրող պայմանները մեզ դեռ ևս թոյլ չը տուե-
ցին Նրա ոսկերտութիւնը փոխադրել հայրենիք, յամենայն
դէպս, Մենք և Մակեդոնացիք պարտական ենք Նրա եղե-
րական ընկած վայրի, հողակոյտի վրայ Իր Յուշարձանը
կանգնեցնել :

Նա միայն մերը չէ : Ազգերինն է, Մարդկութեանն է :

ՆԻ

9/22 III 1909

ՕՏԱՐ ՀՈՐԻԶՈՆՆԵՐԻ ՏԱԿ

Եւ կարաւանը կանգ առաւ յոգնած...

Օտար ու հեռաւոր հորիզոնների տակ մի գերեզման
կայ, մի մօայլ ու անզարդ գերեզման, որ հայրական
խնամքով ու քնքշութեամբ սղմում է իր կողքին մի ու-
րիշը՝ մի նոյնպէս անզարդ, նոյնպէս մօայլ գերեզման .
և նրանց վրայ ուշ գիշերներին պլպլան աստղերը սիրում
են երազել աշխարհի իրերը, մեղմ փափառելով իրար են
յայտնում մի խորին դադանիք, ասպ թախծապատ ու
դալուկ դէմքով սահում, անցնում են դէպի արեւմուտք :
Բունաւեր ու այրի թռչունը մօլար, անիծելով իր թողած
վայրերը, հասնում է այնտեղ, պտոյտ է անում լուիկ
դամբարանի վրայ, մի յետին ցաւոտ երգ է հեծեծում և
անցնում է գնում՝ տանելով իր հետ էլի մի նոր վիշտ,
աւելի խորունկ, աւելի կիզիչ : Եւ մի դժբախտ երկրից
բոլոր լալկան հովերն այստեղ են փչում միահամուռ սոյ-
լով, երբ բեռնաւորւած են ցաւ ու արցունքով, երբ
բօթեր ունին կամ խոր հաւաքանք, երբ զայրոյթ ունին
կամ ծով հեծեծանք, երբ տրտունջ ունին կամ անզուսպ
բողոք :

Կարաւանը յոգնած՝ այնտեղ կանգ առաւ :

Նրանք եկել էին հովերի յետեւից քայլ առ քայլ,
դանդաղ ու յոգնած . եկել էին փոշոտ, անլերջ ու մոլոր
ճանապարհներով, կռացած իրենց տառապանքի բեռի
տակ, առանց անքոցի, առանց տրտունջի, առանց արի-
ստամբի, որպէս ուխտաւորներ, որպէս փրկութեան նո-
խաղներ : Եւ քայլել էին գիշեր ու ցերեկ, տրտած
կրունկներով, աչքերը դէպի հեռուն, միշտ հեռուն, դէպի

այն օտար հորիզոնները, ուր նա մի օր իր կորիւնի հետ պատկեց հսկայի քնով, այլ ևս երբէք չը վերկենալու համար, ուր հզօր գլուխը յոգնած ու տառապալից, մի օր, մի անէծքի օր, կախեց լայն կրծքին, այլ ևս երբէք վեր չը բարձրանալու համար:

Հովերի պէս բեռնաւորեամ, հովերի պէս անհանգիստ ու սգաւոր, նրանք գալիս էին այն սեւաւոր երկրից, ուր ժպիտը յանցանք է, ու արցունքը՝ ծով, ուր կեանքը՝ անէծք է, և մահը փրկիչ, ուր հառաչանքից երկինքն է այրեամ, և հողը անքում է ցաւերի բեռից: Եւ հովերի հետ անցել էին ծովեր ու գետեր, ոտի տակ տեղ լեռներ ու ձորեր, բոլորը՝ չրթներին, կսկիծը՝ սրտներին, անցել էին ու եկել դէպի մենաւոր գերեզմանը: Եկա՛ն, եկա՛ն ու շարան-շարան կանգ առան այնտեղ, ուր հովերը մըրբեւում էին, գալարւում, ոռնում:

Եւ կանգ առաւ ծերունին, ձերմակ միրուքն ու ալիքները հովերին դէմ տեւած, և իր լայն կրծքից հառաչանք հանեց, գետին զարկեց մաշեամ գաւազանը, և հողը դրնդաց նրա հարեամբից: Նրա հետ մէկտեղ կանգ առան բոլոր նրանք՝ որոնք եկել էին լեռներից ու ձորերից, այրերից ու մութ անտառներից, դաշտերից ու աւերակներից, բոլոր նրանք՝ որոնք եկել էին իրենց կրծքի տակ կուտեամ ցաւը թափելու, իրենց հոգին աղմկող մեծ բանն ասելու, սրտի ահաղին բեռը վար դնելու. այրիների, ծերերի, տառապողների վշտոտ կարաւանը կանգ առաւ:

«Պու աշտեղ ևս քնած, քո կորիւնի հետ, ո՛վ մարդարէ, նահատակ, առաքեալ, ասաց ծերունին, աշտեղ՝ օտար հորիզոնների, օտար երկրքի տակ: Մենք երկաթ ոսնաման հագած, երկաթ գաւազան ձեռք առած, հովերի հետ մէկտեղ քեզ փնտուել ենք երկրէ երկիր, սաբից սար, ձորից ձոր: Մենք եկել ենք բոլոր նրանց կող-

մից, որոնք լալ են ուզում, բայց արցունք չ'ունին, հառաչանք ունին, բայց կրծքերն է փրած, սև կսկիծ ունին, առանց արիւմանքի, գանգատներ ունին, որոնց սիրտ չի դիմանայ, և աչքերին անթարթ նայում են հեռուն, հատուցման, ու վրէժի սասանեցնող ու ահաւոր օրին են սպասում: Գալիս ենք բոլոր նրանց կողմից, որոնց հոգին մետաղի պէս կարծրացել է արհաւիրքի ու տանջանքի մէջ, բայց էլ տոկալու, լուելու, համբերելու կարողութիւն չ'ունի, և երազում են հատուցման հրաշալի օրը: Եւ դու քնած ևս, զարհուրելի է...

«Արդաբ վրէժի կարմիր ժամը դարբնող դու հսկայ վարպետ, ինչ եղաւ քեզ. երկինքն էր անողորմ, որ շուտ գրկեց-քեզ, թէ երկինքը, որ փակեց աչքերդ. հաղար ու հաղար մթազնած աչքեր օր ու գիշեր նայում էին հեռուն, դէպի սև հորիզոնը, սպասելով ատելութեամբ ու վրէժով դանգաւած հսկայական փոթորկին, որ քո ձեռքով չղթայագերձ՝ վերջապէս պիտի պոթկար մեր սեւաւոր երկրի վրայ, սրբելու համար բոլոր արցունքները, բոլոր անիրաւութիւնները, բոլոր դարչանքը, ամոքելու բոլոր այրեամ սրտերը, փչրելու բոլոր ժանգոտ չղթաները: Եւ դու քնած ևս... զարհուրելի է...

«Օ՛, այդ հատուցման սքանչելի օրը... Ինչո՞ւ ուշացաւ. նրա համար մեր մեռելները թանձր հողի տակ հեռում էին անհամբերութիւնից, մեր լեռներն ու ձորերը մնջել էին ահաւոր գաղանքին իրազեկ՝ մահամեծ հիւանդները անվերջ հոգեվարքով, օրերով պայքարում էին մահաւան դէմ, որ մեռնելուց առաջ այն գոռ փոթորիկ կայծակի փայլը մի՛ յատն անգամ չողջողայ նրանց աչքերում և մարդակեր ձիւաղի վերջին դղւելի հառաչանքը նրանց ականջների մէջ մարի: Եւ մանուկներն օրօրոցի մէջ և ծերերը գերեզմանի հողաթմբի վրայ իրենց գաւազանին յենած՝ նայում էին այն կողմը, որտեղից պիտի ծագէր փոթորկածին արշալոյսն ահագին: Եւ դու քնած ևս... խորունկ, անդորր քնով:

«Ի՞նչ եղաւ քեզ, ո՞վ դու սրտերի և կամքերի հը-
րաշալի հովիւ, արիւնոտ մորիկների հզօր ու ըմբոստ վա-
րիչ, ո՞վ տւեց քեզ այդ ճակատադրական քունը, այս-
քան խորը և այսպէս երկար: Չը գիտե՞ս արդեօք, որ
հազար ու հազար հողիների մէջ հաւատն է լայն աչրի
ու սգաւոր, հազար ու հազար սրտերի մէջ ծլած յոյսը
կենսատու շողերին կարօտ՝ մեղմիւ հեծեծում է սե խա-
ւարում. փոթորիկն եկաւ՝ սե ամպերը չը ցրեց, կայծակը
շանթեց՝ ու խոտոր անցաւ: Եւ դու քնեցիր, երբ այն-
քան հողիներ երազում էին քո մեծ և ահաւոր ու սքան-
չելի երազը...

«Ձե՞ք մեր լեռներում հրէջը մնաց կանդուռն ու ըս-
պառնալի հազար գլխանի արիւնարբու հրէջը, որ մեր հո-
գիներն է քաղում, մեր արիւնը ծծում, մեր սիրտը քա-
մում. մենք եկեալ, մորկեալ ենք նրա բոց չնչի ասկ:
Տե՛ս, քեզ բերել եմ նմուշները սարսափի, ցաւի, կսկիծի,
լացի. սրանք ամենքը ասելիք ունին, սրանք ամենքը
գանգատ են եկել. զարթի՛ր ու ասա՛, մեր ծով ցաւերի
վախճանն ո՞ւր է, ասա՛, ո՞վ է անիծել մեզ և ինչո՞ւ:
Նայի՛ր մեզ վրա գէթ մի անգամ, ո՞վ մեծ, ո՞վ ըմբոստ
հոգի, և երբ նայես, գիտեմ, քո հակա սիրտը էլ տակալ
չի կարող, էլ քնել չի կարող և դու վեր կը ցցես քո
բոլոր վեհութեամբ, այն բաց ու հպարտ ճակատով, որ
բոլոր գեղադրներն ու պաշարողներն երազեցին, այն
հրաշագեղ աչքերովդ, որոնց տակ նւիրական ու փրկա-
բար կայծակն էր միտում, այն սքանչելի նայւածքովդ,
որից հաւատն էր կաթկթում բալզամի պէս՝ աւեր ու
վշտոտ հողիներ վրայ, այն լայն կրծքովդ, որ հզօր կաղ-
նու պէս փոթորիկների տակ երբէք չը տնքաց և որի վրայ
բաղդի բոլոր խորթ գաւաղները գլուխ դնելու տեղ ունէին:

«Զարթի՛ր ու վեր կաց, որ անսիրտ հողը կարող է
կաշկանդել քեզ իր խոնաւ ծոցում, երբ մենք տառա-
պում ենք անլուր ցաւերով, երբ մեր հեծեծանքն ու ա-
ղաղկն անսիրտ երկնքի երեսն են մրկում. չէ՞ դու մեզ

համար, միայն մեզ համար ծնար, ապրեցիր, մեզ համար
տարար պայքար, տանջանք և մեր փրկութեան օրը ե-
րազեցիր. չէ՞ քո պայծառ ճակատը մեզ համար կնճուեց
և քո աչքերը մեզ համար լացին: Ո՞ւր է այնքան լայ-
նարձակ չլրիմ, որ քո զայրոյթն ու կսկիծը պարտկել կա-
րողնայ, երբ քո երազներից ամենից վսեմը, ամենից
ըմբոստն ու ահաւորը դեռ երազ մնաց. այն՝ որ կայծակ-
ների մէջ էր փթթել փոթորկոտ գիշերներին և քո մեծ
հողին յուզում էր, աղմկում միայնութեանդ թախծոտ
ժախերին, այն՝ որի համար մենք օր ու գիշեր ծնկաչոք
օրնում էինք քո ուղին, մեր չթուռնքները կրծոտում,
մեր միւր քրքրում ու արիւնոտում, որ համր կտրենք
ժառերէ պէս, ձայն չը հանենք, չը փախանք, իրար չը
նաենք, հայեացքներս կախենք, լռենք, լռենք ու համ-
բերենք, մինչև կայթի քո հզօր ձայնը, մինչև կատարի
քո կարմիր ուխտը, մեր բոլորի ուխտը, մինչև փայլա-
տակի կարմիր արշալոյսը մօր յոգնած բիրերի վրայ:

Եւ այն երազը դեռ երազ մնաց, իսկ դու քնած
ես... ո՞ր չար աստուածը թափեց քեզ վրայ այս խորունկ
քունը:

«Դէ՛հ, չարժւիր ու վեր կաց, ցնցիր ու թափ տուր
այդ հողակոյսը, կանգնիր մորկոտ հովերի առաջ, որոնք
մեռնում են մեր աշխարհի գլխին: Մի կոյր գիպաւծն
խնայէ՞ս կարող է այդքան հոյակապ կեանքը սպառել,
այդքան մեծ հողու նւիրական հրդեհի բոցերը մարել,
այդ հզօր մտքիդ թռիչքը սանձել, այլ ևս երբէք չը
թողնելու համար: Շարժւիր ու վեր կաց, այդ մենք ենք
առում, մենք՝ որ դուրդուրեցինք քեզ մեր հողիների
մէջ, մենք՝ որ հազար ու հազար մեռելներ ունինք վրէժի
ճարաւ, մենք՝ որ յոգնած ենք գերեզման փորելով, օ՛,
զարթի՛ր, զարթի՛ր ու վեր կաց...»:

Գերեզմանն անշարժ է, հողաթուծը համր և նրա
վրա բուսած խոտերն օրօրում են իրենց գլուխները ան-
յոյս ցաւով, անկարելի, անդաւնալի լուռ շեշտով: Եւ

արցունքի կաթիլները ուսած ու խոշոր ցայտում են ծե-
րունու, աչքերից, կնճռու պատերի վրայից վար գլորւում,
իջնում, իջնում, թրջում ալեղարդ միրուքը և կաթիլ
կաթիլ շաղւում գերեզմանի վրայ: Եւ նրա հետ մէկտեղ
իր վշտոտ հօտը հեծեծում է ու լալիս և թափւած ար-
ցունքից հողաթուամբը թրջւում է, քրքրւում, եռում:

Արցունքը թափւեց և հօղը թրջւեց, արցունքի ցա-
ւեց՝ չիբիմբ խօսեց.

«Գիտե՛մ, գիտե՛մ, բոլորը գիտե՛մ... փոթորիկը
պայթեց, սև ամպը մնաց, կայծակը շանթեց ու խոտոր
անցաւ: Տւէք, աւէք ինձ ձեր բոլոր բեռը, բարդ բարդ
արեցէք այս կրծքիս վրայ, և առանց արցունքի ու յու-
սահառութեան, վերստին յետ դարձէք. այնտեղ, լեռնե-
րի վրայ թառած արծիւներ կան, որ բոլոր շանթերի
գաղտնիքը գիտեն, դէպի լեռները, դէպի լեռները հայ-
րենի... փոթորիկն այնտեղ է, և նա կը պայթի ահագին
որոտով, երկնքի վրայ սև ամպ չի մնաց, կայծակն այն-
տեղ է, նա կը շանթի ու էլ խոտոր չի անցնի:

Դէպի լեռները, դէպի արծիւները, իսկ ես...
օ օ՛ֆ...»

Լուռ գլշերներին ուշացած աստղերը դարձնալ գա-
լիս են երազելու մենաւոր դամբարանի վրայ ու լալիս
են անհունութեան մէջ. բունաւեր, այրի թռչունը մո-
լար այնտեղ է հեծեծում իր ցաւի երգը, և զժբաղդ երկ-
րի հովերն անհանգիստ նրան են պատմում իրենց տե-
սածները:

Եւ գերեզմանը լուռ երազում է աստղերի, ամպերի
և հովերի հետ իր մեծ, իր սքանչելի երազը...

Եւ հեռու լեռներում թուխ ամպերը բարդ բարդ
գիղւում են, հա գիղւում. ճայթի՛ր, ճայթի՛ր փոթո-
րիկ...

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0420524

17004